

Giedrius Subačius

University of Illinois at Chicago

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Lietuvių kalbos balsių abėcėlės tvarka ir netvarka: istorija ir nūdiena¹

Triviali tiesa, kad lietuvių kalba yra perėmusi lotynų kalbos raidžių pagrindu sudarytą abėcėlę ir kad dauguma raidžių joje rikiuojamos taip, kaip pačioje lotynų kalboje ar daugelyje kitų jos abėcėlę adaptavusių rašybų. Tačiau lietuvių kalbos rašyba turi raidę <y>, kurios vieta ir santykis su kitomis raidėmis labai skiriasi nuo tradicinės lotyniškosios. Lietuvių kalba turi ir naujesnių diakritinių raidžių, kurių abėcėlės vieta tiesiog negalėjo būti nusižiūrėta nuo lotynų kalbos ortografijos. Šiuo straipsniu siekiu parodyti tam tikrus netipiškus (kitoms lotyniško pamato rašybos dažnai nebūdingus) lietuvių kalbos žodžių dėjimo pagal abėcėlę istorijos aspektus: atskleisti balsinius garsus [a, aː, e, eː, ɛː, i, iː, u, uː] žyminčių raidžių (grafemų) <a, ą, e, ę, è, i, į, y, u, ū, ū> eiliškumo sampratos raidą per XIX–XX amžių, įvertinti tų raidžių abėcėlės tvarkos taikymą konkrečiuose žodžių sąrašuose². Esama nemažai tyrimų ir studijų apie lietuvių kalbos rašybos, paremtos lotynų kalbos abėcėle, istoriją, raides, apie jų pasirinkimo, keitimo atvejus ir motyvus³, tačiau dabartinės lietuvių kalbos abėcėlės eilės tvarkos susiformavimui konkrečiau dėmesio skirta nebuvo.

Apskritai abėcėlės tvarka reikalinga pirmiausia tam, kad būtų galima surikiuoti didesnę bendrinių ar tikrinių žodžių kiekį raštu (tai tvarkingiausiai padaroma tada, kai ortografija būna jau kodifikuota), tikintis, kad tą tvarką pažįstantis skaitytojas lengvai suras ieškomą žodį ar bent tuščią vietą, kurioje žodis turėtų būti. Žodžiai lyginami pagal pirmąją raidę; jei ši sutampa – tai pagal antrąją, tada trečiąją ir, jei reikia, iki žodžių paskutinės raidės. Sakykim, dėlįojant žodžius *laigonas* ir *laikas*, lyginama pirmoji <l>, jai sutapusi, lyginama antroji <a>, tada <i>, ir tik pagal pirmąją raidės <g> nesutapimą su <k> pasirenkama žodžių dėjimo tvarka. Vadinasi, galima

1 Nuoširdžiai dėkoju prof. habil. dr. Jolantai Gelumbeckaitei, dr. Ritai Šepetytei, dr. Birutei Triškaitei už pagalbą ir vertingas dalykines pastabas, padėjusias šį straipsnį tobulinti.

2 Vienintelė į šio straipsnio analizę nepatekusi balsį ženklinanti raidė yra <o>, nes jos

abėcėlės vieta buvusi stabili ir neproblemiška.

3 Plg. naujesnius tyrimus: Gelumbeckaitė 2009, 17–27; Gelumbeckaitė 2010, 190–203; Gelumbeckaitė 2012, 35–40; Subačius 2003, 227–262; Subačius 2004a, 239–264; Subačius 2004b, 265–286; Venckienė 2007.

sakyti, jog *laigonas* rašomas pirmiau už *laikas* todėl, kad raidė <g> abėcėlės tvarkoje užima pirmesnę poziciją (11) už <k> (17). Svarbūs lyginimui segmentai yra *laig-* ir *laik-*, o likę žodžių fragmentai *-onas* ir *-as* ignoruojami, jų raidės net negretinamos. Abėcėlės tvarka yra ypač svarbus praktinis įrankis žodynams, enciklopedijoms, rodyklėms ir bet kokiems žodžius, jų santrumpas rikiuojantiems sąrašams.

1. PIRMOJI XIX AMŽIAUS PUSĖ. Lietuvių kalbos žodynų istorijoje tokia praktika – rikiuoti raides, o ne garsus – ir buvo įprasta. XIX amžiaus pirmosios pusės žodynuose, turinčiuose lietuvių kalbą registro (pirmojoje) pozicijoje, aiškiai linkstama laikytis lotynų kalbos abėcėlės eilės tvarkos.

1.1. 1800 METŲ KRISTIJONO MILKAUS ŽODYNAS. Viena kuria raide prasidedančiai žodžių grupei (ar skyriui) Kristijonas Milkus 1800 metais Rytų Prūsijoje leistame žodyne (*MŽ*) paprastai suteikdavo tik vieno simbolio antraštelę:

„A“ (p. 1–43)⁴. Milkus nei skyrė <A> nosinę, nei vartojo ją žodžio pradžioje, plg. be nosinės *Afā* ‘ąsa’ 11; *Aūžolas* ‘ąžuolas’ 17.

„E“ (p. 64–67). Milkus pateikė antraštelę „E“, bet į skyrelį buvo įtraukęs ir <è> prasidedančius žodžius; tiesa, diakritiką, panašų į mažytį lenktą cirkumfleksą, žymėjo tik virš mažųjų raidžių, plg. *Edziôs* 64; *Edmi*, *Edu*, *Edziu*, *édau*, *éfut éfti* 64. Aišku, kad <è> Milkui nebuvo atskiras abėcėlės ženklas, o toji pati lotyniškoji <e>, papildyta diakritiku <->.

„I“ (p. 92–101). Milkaus knygos švabache (gotikinio stiliaus šrifte) nėra dviejų didžiųjų raidžių <I> ir <J>, teturima viena, kurią dabar įprasta transliteruoti <I>⁵. Pagal tokią didžiųjų raidžių neskyrimo tradiciją į vieną atkarpą prie <I> Milkus surašė tiek [i], tiek [j] garsais pradedamus žodžius, plg. *Iau* 93; *Iáutis* 93; *Indas* 97. Vadinasi, rikiavo raidę <I>, o ne ja žymimus skirtingus garsus [i] ir [j]. Taip pat, nors į antraštelę neišskėlė, pramaišiu įrašė ir <I> (grafinis pavidalas – <I>) prasidedančius žodžius, plg. *Īartinu* 92; *Īmanau* 93. Šiuo atveju Milkus raidę <I> telaikė ta pačia <I>, tik papildyta diakritiku <->.

„U“ (p. 305–309). Raidę <U> Milkus žymėjo pramaišiu su <Ū>, plg. *Ubbagas* 305; *Ūdega* 306. Vėlgį <Ū> tesuprasta kaip ta pati <U> su diakritiku <°>.

„Y“ (p. 335–336). Pagal lotynų kalbos abėcėlę graikiška <Y> ženklinta tarp <X> ir <Z>, t. y. abėcėlės pabaigoje; plg. *Ylā* 335; *Ypaczey* 335; *Yra* ‘esti’ 336.

Milkaus žodžiai rikiuoti pagal lotynų kalbos abėcėlės tradiciją (plg. <Y> poziciją). Pasitaikantys diakritikai virš kai kurių raidžių (<è, Ī, Ū>) telaikyti konkrečios paprastosios raidės priedais, neformuojančiais atskiros raidės ar juo labiau atskiros skyriaus.

1.2. 1823 METŲ SIMONO STANEVIČIAUS ŽODYNĖLIS *HISTORYIA SZWENTA*. Trumpame 1823 metų žodynėlyje⁶ Simonas Stanevičius taip pat buvo ištikimas lotynų kalbos abėcėlei:

⁴ Čia ir toliau analogiškais atvejais puslapių skaičiai žymi ne tik pačios antraštelės, bet ir viso ja žymimo skyriaus puslapius.

⁵ Plg. Subačius 2003, 227–262.

⁶ Stanevičius 1823 (žodynėlis p. 75–83).

„A“ (p. 73). Nosinės <A> žodžių pradžioje Stanevičius nevartojo.

„I“ (p. 74). Nosinės <I> taip pat neiškėlė, plg. *Idant, Ikyrszity, Ipratymas* 74.

„J“ (p. 74). <J> Stanevičius iškėlė atskirai nuo „I“, kaip buvo jau tapę įprasta lotyniškąja antikva spausdintuose to meto spaudiniuose, plg. *Jausty, Jaway, Jetys* 74 (kitai nei gotikinius spaudmenis vartojusiuose raštuose).

„Y“ (p. 82). Raidę <Y> Stanevičius pateikė tarp <W> ir <Z>, plg. iš eilės: *Yszdangynty, Yszdarkity, Yszlusuty, Yszlykty* 82; dar plg. ir <A> raidės žodžių atkarpa, iš kurios irgi akivaizdi lotyniška <y> raidės pozicija: žodžiai *Atsylypty, Augus, Auskaras* 73 rašyti prieš *Aymus, Ayszkus* 73. Stanevičiui buvo svarbi tradicinė <Y> vieta, o ne ja žymimo garso ypatybės.

1.3. 1834 METŲ JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS SRYJE BALSENYNY. 1834 metais Jurgis Ambraziejus Pabrėža sudarė parankinį žemaičių–lotynų kalbų botanikos terminų atitikmenų sąrašą, kurį pavadino *Sryje Balsenyyny, Biiluu Žemayt–Lotinyyniu*⁷ (Abėcėlinis žemaičių–lotynų kalbų žodžių sąrašas).

„A“ (p. 1–31). Šioje atkarpoje Pabrėža nevartojo žodžių, prasidedančių nosine <A>.

„A“ (p. 31–34). Žodžius iš <A> raidės jis pradėjo rašyti nauju sąrašu, plg. paskutinius <A> atkarpos *Azdaabnós, Azdabniaause, Azdabniaausis* 31, ir tada naujo <A> sąrašo pirmuosius *Aglietajóuds, Aglyjeemielyns* 31. <A> nosinę Pabrėža atskyrė kaip visai savarankišką grafemą, turinčią savo specialią, skirtingą nuo <A> abėcėlės vietą. Taip nosinė <A> vartota ir šiandien tebevartojama lenkų kalbos žodynuose.

„E“ (p. 113–116). Prie „E“ neįtraukė žodžių, kurie prasideda <E>.

„E“ (p. 116). Žodžius, pradžioje turinčius <E>, Pabrėža surašė atskirai, t. y. po paskutinio <E> skyriaus žodžio *Ežys* 116 pateikė *Engelskinis* ir *Egranóutosys* 116, pagal lenkų kalbos abėcėlės tvarką.

„I“ (p. 137–153). Nors į antraštėlę iškėlė tik <I> raidę, bet tradiciškai pramaišiu vartojo ir žodžius, prasidedančius priebalsiu [j], plg. *Idóóbósee* ‘įdubusiai’, *Iebkaap* ‘jeibkaip’ 139; *Iinspektas, Iog* 145.

„U“ (p. 441–442). Pabrėža vartojo tik nediakritinę <U> raidę.

„Y“ (p. 474–486). Raidės <Y> atkarpa Pabrėža rašė tarp <W> ir <Z> skyrių, t. y. po *Wyzgoriings* pateikė *Ylgeesne* 475; o po paskutinio žodžio su pradine <Y> *Yyszýylgy* pradėjo naują skyrių žodžiu *Zaalietas* 486. Tai lotynų (ir lenkų) kalbos abėcėlei įprasta <Y> raidės vieta. Žinoma, Pabrėža ženklą <y> vartojo žemaitiška, garso [ę], o ne ilgojo [iː], reikšme.

Apskritai nors Pabrėža susikūrė labai savitą vien žemaičiams skirtą rašybą, jis buvo nusistatęs nevartoti jokios diakritinės raidės, nesančios lenkų abėcėlėje⁸, – galbūt tam, kad esant galimybei spausdinti nekiltų problemų. Sudarydamas žodžių sąrašus Pabrėža juos irgi rikiavo pagal lenkų kalbos abėcėlės tvarką.

7 [Pabrėža] 1834.

8 Plg. Subačius 1996, 57.

1.4. 1835 METŲ DOMINYKO SUTKEVIČIAUS LIETUVIŲ–LENKŲ KALBŲ ŽODYNAS⁹. 1835 metų lietuvių–lenkų kalbų žodyno rankraštyje Dominykas Sutkevičius balsių grafemas žymėjo taip:

„A“ (l. 2r–52r). Po antraštėle „A“ įtraukė ir žodžius, prasidedančius nosine <A>, kurią žymėjo šakelės formos diakritiku <A>, plg. *Ažuotas* 50r ir net *Aga* ‘anga’ 4r; *Agsti* ‘anksti’ 4r. Ir iš kitų atvejų matyti, kad <a> vieta neskirta nuo <a>: *Ząstas* 513v eina prieš *Zawetinikas* 514r, nors jei <a> būtų laikoma savarankišką vietą turinčia raide, *Zawetinikas* būtų buvęs pirmesnis.

„E“ (l. 91v–93v). Sutkevičius skyrė tik <E> raidės skyrelį, <Ė> diakritinės visai nežymėjo, kaip kad tuo metu ir buvo įprasta Didžiosios Lietuvos (DL) raštams, plg. *Edimas* ‘ėdimas’ 91v ir *Eyk* 93r; su <Ė> raidės skyrimo problema Sutkevičius dar nebuvo susidūręs.

„I“ (l. 120r–177v). <I> suplakė į vieną sąrašą su <J>, kaip ir Pabrėža, kaip dar buvo būdinga DL rankraščiams, plg. *Iau* 102r; *Indas* 128r. Prie <I> ir <J> Sutkevičius įmaišė ir nosinę raidę <Ī>, plg. *Īwistau* 159v; *Īžułumas* 176r. Vadinas, po viena antraštėle Sutkevičius sutalpinė <I> ir <Ī>, tiek <J>. Tačiau graikiškos <Y> čia nėra.

<Y> nepateikta nė lotyniškos raidės <Y> abėcėlinėje vietoje (prieš „Z – Z“). Kitaip sakant, Sutkevičius nerado lietuviškų žodžių, kuriuos norėtų pradėti <Y>. Vis dėlto tradiciniuose DL XVIII–XIX amžiaus raštuose ji vartota, dažniausiai antrajam dvibalsių dėmeniui ženklinti (<ay>, <ey>); būta ir paskirų kitokių, nebūtinai dėsningų, <y> rašymo atvejų. Parašydavo <y> ir Sutkevičius, plg. *Zawintojas*, *Zawinu* 514r, pateiktus prieš *Zaybas*, *Zaybawimas* 514r; *Zaybas* ir *Zaybawimas* tokioje tolumoje pozicijoje tegalėjo atsidurti dėl tradicinės lotynų kalbos abėcėlės tvarkos, kur <y> yra priešpaskutinė abėcėlės raidė. Dar plg. *Zwirzdingas* 523v prieš *Zybejimas* 523v. Apskritai visą raidžių <Z> ir <Z> skyrių Sutkevičius pabaigė žodžiais: *Zybu*, *Zydas*, *Zydawa*, *Zydiszkas*, *Zyrgas* 523v, kurie taip pat patvirtina tradicinę <y> raidės vietą.

Aišku, Sutkevičius tradiciškai rikiavo raides, o ne garsus: manė pakankant vienos didžiosios raidės <I> (be <J>), tad ir sąrašą sudarė vieną; <Y> buvo tradicinėje vietoje – abėcėlės pabaigoje. O diakritinių raidžių Sutkevičius nelaikė savarankiškais ženklais, į antraštėles iškeldavo vien paprastąsias raides.

1.5. 1848 METŲ DOMINYKO SUTKEVIČIAUS LIETUVIŲ–LOTYNŲ–LENKŲ KALBŲ ŽODYNAS. Trylika metų vėlesnio lietuvių–lotynų–lenkų kalbų žodyno rankraštyje¹⁰ Sutkevičius esminių abėcėlės tvarkos pakeitimų neįvedė. Gal vienas neryškus skirtumas būtų tas, kad tarp antraštinių „A“ (p. 1–43) žodžių nebeišlaikė prasidedančių <A> nosine <A>, plg. *Anžuotas* 6.

1.6. XIX AMŽIAUS VIDURIO ANONIMINIS RANKRAŠTINIS RYTIEČIŲ LIETUVIŲ–LENKŲ KALBŲ ŽODYNAS. Vadinamajame Rytiečių žodyne (*RtŽ*) XIX amžiaus viduryje nežinomas autorius rinkosi tradicinį lotynų kalbos abėcėlės raidžių išdėstymą:

9 [Sutkevičius] 1835.

10 [Sutkevičius] 1848.

„A“ (p. 1–30). Žodžių, prasidedančių nosine <A>, į žodyną neįtraukė.

„E“ (p. 74–76). Kaip ir įprasta DL raštų tradicijai (plg. Sutkevičių), autorius visai nevartojo raidės <Ė> su tašku, tad žodžiai, kurie šiandien rašomi su <Ė> pradžioje, tada nė negalėjo būti išskirti iš <E> skyriaus, plg. pramaišiu *Eduntis* ‘ėdantis’, *Edwardas*, *Edzios* [...], *Egiptas* [...], *Egla* 74.

„I“ (p. 99–137). Kaip Pabrėža ir Sutkevičius, jis pramaišiu rašė žodžius, prasidedančius garsais [i] ir [j], nedarė skirtumo tarp didžiųjų <I> ir <J>, plg. *Iay atskirk* ‘jai atskirk’, *Ibruk* ‘jbruk’ 99.

„U“ (p. 477–516). Nevartojo <U> diakritinių raidžių.

<Y> raide prasidedančių žodžių p. 537 nėra. Kaip ir Sutkevičiaus atveju, tai turbūt tik nenoras šia raide pradėti žodžių (nei *yla*, nei *ypač* ar *ypatingas* į žodyną nepateko). Šiaip aišku, kad autorius suvokė <y> raidės vietą abėcėlės pabaigoje po <W>, plg. *Awižu* prieš *Aytwaras* 30; *Ewanielista* prieš *Ey* 76; *Iautis* prieš *Iay* 99.

Akivaizdu, kad ir *RtŽ* autorius nuosekliai laikėsi tradicinės lotynų kalbos abėcėlės tvarkos.

1.7. RAŠTO ŽENKLŲ ABĖCĖLĖ. Akivaizdu, kad iki XIX amžiaus vidurio lietuviškų žodynų autoriai rėmėsi vien raidžių (grafinių ženklų) abėcėle. Tai patvirtina vienos <I> didžiosios vartojimas, atstovavęs dviem garsams [i] ir [j], bei graikiškos <Y> žymėjimas beveik pačiame abėcėlės gale. Diakritinės raidės paprastai suprastos ne kaip savarankiškos grafemos <A, Ė, I, Ū>, o vien tik grafiškai papildytos tradicinės raidės <A, E, I, U>. Išimtis čia buvo tik Pabrėža, kuris lenkų kalbos abėcėlės pavyzdžiu <A, Ę> buvo suteikęs atskirų grafemų statusą su savo abėcėlės vieta. Nematyti, kad nors vienas iš šio laikotarpio autorių būtų sugalvojęs dėstyti raides ne pagal tradicinį rašto (grafinį), o koki kitokį principą.

2. LIETUVIŲ KALBOS ABĖCĖLĖS TVARKOS POKYČIAI. XIX amžiaus viduryje jau buvo įsisiūbavusi lyginamoji kalbotyra, ir Europos lingvistai pagal įvairių kalbų garsus įsibėgėjo nustatinėti indoeuropiečių kalbų raidą. Jiems reikėjo žodynų, kuriuose galėtų rasti žodžių su lyginimui reikiamais garsais.

2.1. 1851 METŲ FERDINANDO NESSELMANNO LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS. Apžavėtas garsų lyginimo mokslo, vokiečių indoeuropeistas Ferdinandas Nesselmannas numojo ranka į tradicinę lotynų kalbos abėcėlės tvarką, kurios laikytasi daugumos lietuvių kalbos žodynų autorių, ir 1851-ųjų lietuvių kalbos žodyne¹¹ neva moksliskai surikiavo garsus (nebe raides!) – pirma balsius, o po to priebalsius – pagal artikuliacijos būdą ir vietą:

A, Ai, Au, E, Ei, I, O, Ū, U, Ui, J, W, T, D, C, (Dz), Cz, Dž, K, G, P, B, L, M, N, R, S, Sz, Z, Ž (minkšto viršelio antroji pusė).

Bendra su lotynų kalbos abėcėle čia buvo nebent tai, kad ji pradedama <A> ir baigiama <Z> (bei <Ž>). Žodyno pratarmėje Nesselmannas aiškinosi taip:

¹¹ Nesselmann 1851.

Schwerer wird mancher Lefer sich in die von mir gewählte Reihenfolge der Anfangsbuchstaben finden, weshalb ich dieselbe in einer beigelegten Tabelle darstelle. Ich habe bei dieser Anordnung einerseits die organische Zusammengehörigkeit der Laute, andererseits die strenge Auseinanderhaltung von Laut und Schriftzeichen im Auge gehabt. Um von letzteren zuerst zu reden, so habe ich nicht Ai und Au mitten in A, nicht Ei mitten in E hineingefchoben; ebenso habe ich nicht die U und mit Ū, die mit I und mit J, die mit Z und Ž anlautenden Worte wie Kraut und Rüben durcheinander geworfen; aus demselben Grunde habe ich Cz von C, Dz von D, Sz von S getrennt; dagegen habe ich **I und Y, weil sie denselben Laut bezeichnen, nicht auseinander geriffen**. Diese Methode habe ich nicht bloß am Anfange, sondern auch in der Mitte der Worte befolgt; daher findet man Bai erst hinter Baž, Bl, Br hinter Bu u. f. w. Ueber den ersten Vocal hinaus aber habe ich diese Methode nicht in Anwendung gebracht. Was die Aufeinanderfolge der **Buchstabenclaffen** anlangt, so habe ich deshalb die dentalen Laute an die sonst übliche Stelle der gutturalen gesetzt, um den specifisch=littauischen Werth der palatalen Laute schon durch die Buchstabenfolge zu veranschaulichen¹².

Naujai Nesselmannas pertvarkęs abėcėlę ešą dėl to, kad matęs, viena – „organiškas garsų sąsajas“, antra – stiprų ryšį tarp garso ir rašto ženklo. Prisidengęs tuo garsų ir raidžių ryšiu, jis iš esmės pakeitė patį abėcėlės tvarkymo pamatą: vietoj tradicinę vietą turinčių raidžių „moksliškai“, pagal fonetines savybes, surikiavo garsus. Garsų studijos Nesselmanną taip užbūrė, kad net dviem raidėmis užrašytą garšą (dvibalsį? dvigarsį?) jis laikė vienu abėcėlės elementu ir rikiavo kaip atskirą, savarankišką vienetą (dvi raides skaičiuodamas vienu sykiu, o ne kiekvieną atskirai). Pavyzdžiui, <Ai> ir <Au> Nesselmannas nerašė pramaišiu su <A> („A.“ skyrių baigė žodžiu *Ažu* 13, o kitą, „Ai“, skyrių pradėjo *Ai, Aibrummas* 13). <Ei> nerašė prie <E> („E.“ baigiasi *Ežys* 20, o tolesnis skyrius „Ei.“ prasideda *Ei, Eidinė* 21). Atskirai rikiavo <C> ir <Cz> („C.“ baigiasi *Cnatà* 161, o „Cz.“ prasideda *Czāksznóju* 161), <D> ir <Dž> (tarp „D.“ ir „Dž.“ netgi įsiterpia <C> ir <Cz> prasidedantys žodžiai, t. y. skyrius „D.“ baigiasi *Dwuzgóju* 160, tada, p. 160–161, eina skyrius „C,“, po jo, p. 161–167, – skyrius „Cz,“, ir tik tada žodžiu *Dzaugiu* 167 prasideda atkarpa „Dž,“).

Kaip ir Milkus, Nesselmannas pramaišiu surašė <E> ir <Ė>, plg. prie <E> iš eilės *Eldija, Ėlektis, Elgėta* 18. Tačiau aišku, kad Nesselmannas jas sutapdino dėl to, kad jos žymėjo panašius garsus, – visai ne kaip Milkus, kuriam <ė> tebuvo ta pati raidė <e>, tik su grafinio interpretavimo nekeičiančiu diakritiku <˘>. Nesselmannui garsų [e], [e˘] ir [e˘] panašumas nulėmė dviejų skirtingų raidžių <E> ir <Ė> suliejimą. Dar ryškesnis Nesselmanno rėmimosi garsų panašumu atvejis yra graikiška raidė <Y>. Kitaip nei kas kitas, jis sudėjo ir net suliejo <I> su <Y>, nes jomis žymima garsų kokybė esanti ta pati; prieš pradėdamas atkarpą, kurią pavadino tik antraštėle „I“ (p. 24–29), jis argumentavo taip:

Da die Laute I und Y nicht specifisch, sondern nur quantitativ von einer verschieden find, und auch von verschiedenen Verfassern sehr oft mit einander vertauscht werden, so habe

¹² Nesselmann 1851, IX (išskirta mano – G. S.).

ich es nicht für gerathen gehalten, fie von einander zu trennen Man findet deshalb in diefem ganzen Werke die Buchftaben I und Y an derfelben alphabetifchen Stelle¹³.

Atrodo Nesselmanną norint atskirai pasiteisinti, kodėl suvienodino <I> ir <Y> abėcėlinę poziciją, savaime tai nebuvo suprantama: esą garsai nesiskiria kokybe ir įvairūs sudarytojai labai dažnai juos painioja. Na, ne visai aišku, kas turėta galvoje dėl kitų sudarytojų, nes ankstesnieji Rytų Prūsijoje spausdinti lietuvių kalbos žodynai (kaip Ruigio¹⁴ ir Milkaus) buvo išlaikę lotynišką <Y> raidės poziciją abėcėlės pabaigoje. Tik akivaizdu, kad Nesselmannui bet kokia inovacija atrodė motyvuota dėl garsų tvarkos, – net ir kartu sudėti tokias nutolusias lotynų kalbos abėcėlės raides kaip <I> ir <Y>. Galima pridurti, kad skyrelyje „I“, greta <Y>, surašyti ir nosine <I> prasidedantys žodžiai, plg. *Ī 'i', Ibiszke, Yla* 24.

Vis dėlto, kad pavyktų abėcėlę tvarkingai sudėti pagal garsus, reikia idealios rašybos, kurioje nebūtų raidžių, nežyminių garsų. Bet lietuvių kalbos ortografijoje buvo nereta viena tokia „nebyli“ raidė – minkštumo ženklas <i>. Žinoma, Nesselmannui nereikėjo žodžio pradėti minkštumo ženklu, bet žodžio viduje visai be jo išsiversti negalėjo. Jis ir čia stengėsi likti nuoseklus fonetiniam garsų rikiavimo principui: minkštumo ženklą <i> paprastai ignoravo, nelaiikė ženklu, iš viso vertu gauti vietą abėcėlėje (kitaip nei garsą [i] reiškianti ta pati <i>), plg. iš eilės: *Kaukoras, Kiauksu, Kaukúra* 188; *Kaulas, Kiaule, Kauliju* 188; *Kaunas, Kiaune, Kaupas* 188 (žinoma, tokia logika galioja tik tuo atveju, jei Nesselmannas čia rėmėsi tradicine lotynų kalbos abėcėlės tvarka: pagal jo paties susikurtą tvarką <p> eina prieš <n>, tad ir *Kaupas* būtų turėjęs būti įrašytas prieš, o ne po *Kaunas*). Diftongoido [ie] pirmąjį dėmenį [i] Nesselmannas stengėsi sulieti su [e] ir žymėti viena diakritine raide <è> (su panašiu į mažą cirkumfleksą diakritiku), plg. *Arklėna* 9; *Awètė* 12.

Akivaizdu, kad Nesselmannas sviedė kardinalų iššūkį tradicinei lotyniškojo tipo lietuvių kalbos abėcėlės tvarkai, net pačiam principui rikiuoti žodžius pagal raides. Apskritai taip fonetiniu pamatu sudaroma abėcėlė kiekvienoje kalboje turėtų labai skirtingą tvarką. Toms kalboms, kurių rašyboje esama gerokai daugiau netariamų raidžių nei lietuvių (pavyzdžiui, anglų, prancūzų, vokiečių), sudarinėti žodyną ne pagal raides, o pagal tartį būtų ypač nepraktiškas, jei įmanomas, uždavinys.

Tiesa, vėliau Nesselmannas prisipažino atsimušęs į lotyniškojo tipo abėcėlių suformuotą įgūdžių sieną ir ėmėsi pertvarkyti savo kūrinį taip, kad skaitytojas įstengtų rasti ieškomą žodį, – tik naujasis jo žodynas spaustuvės nebepasiekė.

2.2. 1856 METŲ AUGUSTO SCHLEICHERIO GRAMATIKA IR 1857-ŪJŲ ŽODYNĖLIS. Kitas vokiečių lingvistas Augustas Schleicheris, 1852 metais Nesselmanno gražiai priimtas Karaliaučiuje ir gavęs jo rekomendaciją, keliavo į lietuviškai kalbančias Rytų Prūsijos vietas mokytis lietuvių kalbos ir rinkti jos medžiagos¹⁵. Pagrindinis to tyrimo rezultatas buvo 1856 metais Prahėje išleista lietuvių kalbos gramatika (*ŠIG*) ir 1857-aisiais – skaitiniai su pridėtu žodynėliu¹⁶.

13 Nesselmann 1851, 24.

14 *RŽlv* 183.

15 Plg. Sabaliauskas 2008, 33–34.

16 Schleicher 1857 (žodynėlis p. 251–342).

Gramatikoje Schleicheris, be kita ko, pateikė ir lietuvių kalbos abėcėlę: „Das litauische alphabet enthält demnach folgende 23 buchstaben“¹⁷. Prie paprastosios <a> vietoje eilutėje prirašė ir visas diakritines: <a, á, â, à>. Pagal Schleicherio skaičiavimą, tai visur ta pati raidė, pirmoji iš 23. Taip pat prie 5-osios raidės <e> Schleicheris prirašė diakritines <e, é, ê, è, è>. Tačiau kaip atskirą 6-ą raidę įskaičiavo <è> ir prie jos prišliejo dar kitas diakritines <é, ë, é>. 8-oji raidė <i>, o prie jos priskaičiuotos <í, y, ý, î, ì>. Kaip matyti, čia prie paprastosios <i> prišlietos ne tik diakritinės raidės, bet ir graikiška <y>; tikriausiai Schleicheris čia sekė Nesselmanno žodynu. Dar plg. 19-ą raidę <u> su diakritinėmis <u, ú, û, ù> bei atskirai 20-ąją įrašytą raidę <û> (greta jos prišlieta ir <ú>).

1857-ųjų žodynėlyje Schleicheris jau nebeskyrė 5-os ir 6-os raidžių <e, è> abėcėlės vietas. Skyrelyje „E“ (p. 268) jos abi surašytos pramaišiu, plg. *églis* prieš *eí* 268; *érýtis* prieš *érzinu* 268, t. y. labiau laikantis Milkaus ar Nesselmanno žodynų nuostatų negu savo paties gramatikos sąrašo.

„I, Y“ (p. 272–276). Žodynėlyje Schleicheris skyrelio antraštėje kartu nurodė <I> ir <Y>, tuo dar kartą pabrėždamas pagal Nesselmanno žodyną nedarą jų abėcėlinės vietos skirtumo, plg. iš eilės: *í-kuatėrúti, ýla, yla-snùkis, ilgas* 273; *ýpatiszkas, í-protis, ir, yrà* 273. <y> abėcėlės vieta akivaizdžiai suvienodinta su <i> ir kitur, plg. *apynei* prieš *apì-pilu* 254; *avýnas* prieš *avin-aúsis* 259; *czýpu výpu* prieš *czìrszkinti* 264. Tik, kitaip nei Nesselmannas, Schleicheris neignoravo minkštumo ženklų <i> svarbos, plg. *grėžiu* prieš *gríauju* 272; *gríuòu* prieš *gríztù* 272; *iriù* prieš *irklas* 273.

„U“ (p. 331–334). <U> raidės sąrašą Schleicheris baigė žodžiais *už-velėju, už-vėžti, už-zėlti* 334.

„Ū“ (p. 334). Po <U> skirtas ir raidės <Ū> skirsnelis, prasidedantis žodžiais *Ūdas, ūdegà, ūdzu* 334. Tai vėl neselmaniškas skyrimas, Schleicherio pasirinktas dar gramatikoje; Milkus 1800-ųjų žodyne <U> ir <Ū> buvo sudėjęs kartu.

Taigi, regis, Schleicheris ir praktiškai noriai rinkosi pagal Nesselmanno žodyne nustatytą fonetinį principą neskirti atskiros abėcėlės vietos balsius žyminčioms įvairioms diakritinėms raidėms. Tiesa, didžiumos lotyniškų raidžių abėcėlės tvarka buvo atkurta, bet graikiška <Y> pagal Nesselmanną liko prišlieta prie <I>.

2.3. 1865 METŲ AUGUSTO SCHLEICHERIO ŽODYNĖLIS KRISTIJONO DONELAIČIO RAŠTŲ LEIDIME. Po aštuonerių metų Schleicheris paskelbė kitą lietuvišką žodynėlį, šį kartą susidedantį iš Donelaičio leksikos¹⁸, kur iš principo išlaikė ankstesnes nuostatas. Tiesa, antraštėlėje pažymėjo išskiriamą tik raidės „I“ skyrelį (p. 197–206), tačiau vis tiek ir <y>, ir diakritinėmis raidėmis prasidedančius žodžius rašė vienu sąrašu, plg. iš eilės *imù, í-mùrės, ýna, í-nėszdinu* 198.

2.4. 1869 METŲ FERDINANDO NESSELMANNO ŽODYNĖLIS KRISTIJONO DONELAIČIO RAŠTŲ LEIDIME. Nesselmannas griežtai sukritikavo Schleicherio Donelaičio raštų leidimą¹⁹ ir po ketverių metų parengė savo variantą²⁰.

¹⁷ ŠIG 24.

¹⁸ Schleicher 1865 (žodynėlis p. 163–331).

¹⁹ Sabaliauskas 2008, 41.

²⁰ Nesselmann 1869 (žodynėlis p. 217–368).

Pridėtame žodynyje jau nesilaikė savo ankstesnės „mokslinės“ fonetinės abėcėlės tvarkos – perėjo prie tradiciškesnės.

Kaip ir seniau, po antrašte „E“ (p. 239–240) Nesselmannas suliejo raidėmis <e> ir <è> prasidedančius žodžius, plg. *édelmonas, édesis, éđmi* 239. Visai kaip Schleicheris, kitą skyrelį pavadino „I“ (p. 247–254) ir surašė visas raides, žyminčias garsus [i], [iː], plg. iš eilės: *imūs, imùres, ýna, inèszdinu* 248. Skyrium pateikė raidžių „Ū“ (p. 352) ir „U“ (p. 352–355) sąrašus, tik (ar vien norėdamas paprieštarauti Schleicheriui?) <Ū> pateikė prieš <U>. Nesselmannas atsisakė ignoruoti ir abėcėlinę minkštumo ženklą <i> vietą, plg. *kaukiù, káulas, káuszas* 260; (ir toliau už dviejų puslapių) *kiaùlè, kiaulėna, kiaùliszkay* 262.

Taigi matyti, kad 6–7-ajį XIX amžiaus dešimtmetį tiek Nesselmannas, tiek Schleicheris rinkosi garsinį lietuvių kalbos balsių rikiavimo abėcėlės tvarka principą; tai ypač akivaizdu iš graikiškos <Y>: ji atkelta daug arčiau pradžios, prie <I>, eliminuotas jos eilės savarankiškumas. Iš painios garsinės Nesselmanno abėcėlės tvarkos Schleicheris pirmiausia perėmė fonetinį raidžių, žyminčių balsius, tvarkymo principą, o dar vėliau Nesselmannas savo ruožtu pripažino Schleicherio tvarką. Vadinasi, du garsieji vokiečių indoeuropeistai, ypač gilinęsi į garsų (ne į raidžių) istoriją, savo fonetikos pomėgi „primetė“ ir kai kurioms raidėms.

2.5. 1876 METŲ FRYDRICHO KURŠAIČIO GRAMATIKA. Frydrichas Kuršaitis 1876 metų lietuvių kalbos gramatikoje (KG) buvo nurodęs ir lietuvių kalbos abėcėlę: *a, b, c, d, è, e, g, i, j, k, l, m, n, o, p, r, f* (ir *s* kartu), *t, u, w, y, z, ž* (p. 12). Krinta į akis, kad raidę <è> su tašku įrašė prieš nediakritinę <e>, taip pat kad <y> įrašyta abėcėlės gale prieš <z> – pagal įprastą lotynišką tvarką, bet ne pagal Nesselmanną ar Schleicherį.

2.6. 1883 METŲ FRYDRICHO KURŠAIČIO LIETUVIŲ–VOKIEČIŲ KALBŲ ŽODYNAS. Gramatikoje deklaruoti tam tikrą abėcėlę yra viena, o pagal ją rašyti žodyną – visai kas kita. Septyneri metai po gramatikos leistame žodyne (*Klv*) Kuršaitis visų pirma deklaratyviai atsiribojo nuo Nesselmanno „mokslinės“ abėcėlės ir deklaravo remiąsį visoje Europoje įprasta abėcėlės tvarka:

Die Wörter stehen in meinem Buche genau nach der Reihenfolge des in ganz Europa gebräuchlichen Alphabets geordnet, während sie bei Nesselmann eine andere, bei uns ganz und gar ungewöhnliche, das Auffinden sehr erschwerende Reihenfolge haben²¹.

Tačiau vietoj „europietiškos“ <Y> vietos abėcėlės gale, kaip buvo nurodęs gramatikoje, Kuršaitis, visai kaip Nesselmannas su Schleicheriu, <y> prasidedančius žodžius staiga sudėjo sykiu su prasidedančiais <i>. Atkarpos pavadinimą nurodė tik antraštėle „I“ (p. 143–152), bet iš tiesų be jokio skirtumo sudėjo žodžius, prasidedančius raidėmis <i, i, y>; plg. iš eilės *iktöl, įkwapas, ýla* 144. <y> abėcėlės gale Kuršaitis jau nebeiškėlė: p. 512 baigiasi raidės <w> žodžiai ir tuoj prasideda <z>. Ir kitur, žodžių vidu-

21 *Klv* XI.

ryje, Kuršaitis laikėsi tos pačios nuostatos neskirti ir sulyginti abėcėlinę raidžių <i> ir <y> verte: *birbŷnė* prieš *birbiniŷkas* 48; *drŷkteriu* prieš *drimbū* 94; *eglŷnas* prieš *eglinis* 105; *twirtŷn* prieš *twirtinu* 473; *udyju* prieš *udilai* 473. Taigi, Kuršaitis buvo tik iš dalies teisus, sakydamas atsisakęs Nesselmano tvarkos: raidės <y> „neeuropietišką vietą“ perėmė labai tiksliai, pagal fonetinę (ne grafinę „europietišką“) principą.

Keista tik tai, kad pačioje skyriaus „I“ pabaigoje (p. 152) Kuršaitis tarsi dar abejojo, tarsi iš inercijos (po mažo tarpelio) prirašė ir žodžių, prasidedančių vien raide <y> (tad nesilaikydamas ne tik savo senos ar naujos, bet jokios abėcėlės): po *izinės, izinu* ėmė rašyti *Ytaliija, Ytoliija, ywa, ýwas, Yzaōkas* ir kt. Tai turbūt gera Kuršaičio ieškojimų iliustracija – nors buvo apsisprendęs rašyti kaip Nesselmannas ir Schleicheris, bet įgūdžių neturėjimas galėjo lemti nenuoseklumą (dvejopą <y> interpretavimą).

Skyrelis „E“ (p. 104–109) apima ir <e>, ir <è> prasidedančius žodžius, plg. iš eilės: *erŷkėczyútas, érubė, érukas, érzdu* 108, nors iš skyrelio antraštelės to nematyti.

Vadinasi, nors Kuršaičio žodynas sudarytas daugiausia tradicinės lotynų kalbos abėcėlės pagrindu, nors jame, kaip įprasta, ir garso nežyminti minkštinamoji <i> rašyta abėcėliškai (plg. *driūtumà* prieš *drŷžas* 94; *iŷgi* prieš *ýriau* 147; *úziù* prieš *úzkaba* 478), vis dėlto balsiai paprastai rikiuoti pagal fonetinę principą (kartu surašytos <i, j, y>, taip pat <e, è>). Neabejotina Nesselmano ir Schleicherio įtaka. Nors žodžių, prasidedančių <a> ar <u>, nematyti (plg. Kuršaičio be nosinės rašomą *azolās* 34), tačiau <i> ir <j> suliejimas leidžia manyti Kuršaitį ir kitas nosines įsivaizdavus reikiant sulieti su paprastomis nediakritinėmis raidėmis (nosinių raidžių atveju tokia buvo ir ankstesnė ML žodynų tradicija).

2.7. 1890 METŲ VINCO KUDIRKOS *STATRAŠOS RAMSČIAI*. Įstabu, kad toji fonetinė Nesselmano ir Schleicherio balsių rikiavimo žodyne tvarka, pirmiausia per Kuršaičio žodyną, padarė ryškų poveikį tolesnei lietuvių abėcėlės tvarkos raidai. Apskritai Kuršaičio žodynas išėjo tais pat 1883 metais kaip ir *Aušra*; jis buvo naujaušias ir išsamiausias spausdintas lietuvių kalbos žodynas, kuriuo neišvengiamai rėmėsi absoliuti nacionalinio judėjimo kūrėjų didžiuma. Antai apie 1890 metus savo *Statrašos ramsčiuose*²² Vincas Kudirka išvardijo lietuvių kalbos abėcėlę ir greta eilėje surašė „i, j, y“ (p. 1). Kudirka jau akivaizdžiai paveiktas Kuršaičio perimtos fonetinės Nesselmano bei Schleicherio balsinių raidžių interpretavimo tradicijos.

2.8. 1894 METŲ MYKOLO MIEŽINIO LIETUVIŲ–LATVIŲ–LENKŲ–RUSŲ KALBŲ ŽODYNAS. 1894 metais Tilžėje, jau po autoriaus mirties 1888-aisiais, buvo išleistas Mykolo Miežinio keturių kalbų žodynas²³. Leidėjas pratarmėje rašė, kad

Antrame numeryje Auszros 1883 m., p. 51., mėš skaitom: Kunigas M. Miežutaviczius paraszė žodyną lietuviszkai-latviszkai-lenkiszka-maskoliszką ant 120 keltų (arkuszų) ir laukia daleidimo spaudos lotyniszkomis balsėmis lietuviszkų knygu, nės atspaustų

22 [Kudirka] 1890.

23 [Miežinis] 1894.

knygų russiszkomis balsėmis nieks nereikalauja. Praėjus potam tiktai 10 metų tapo atspausdintas Vokietijoje paminėtas aukszczius žodynas [...]²⁴.

Vadinasi, Miežinio žodynas buvo baigtas rengti dar prieš pasirodant Kuršaičio 1883-ųjų veikalui ir greičiausiai nebuvo jo tiesiogiai paveiktas.

„A“ (p. 1–24). Nėra <a>, plg. *asa* (*ansa*) 13; **qžuolo* nėra iš viso.

„E“ (p. 60–61). <e> pavyzdžiai sumaišyti su <ē>, plg. iš eilės: *ei!*, *ējimas*, *eiksz* 60.

„I. I. J.“ (p. 78–102). Tai ypatinga antraštė: prie <I> ir <J> pridėta <J>. Toks <J> prišliejimas prie <I> būtų nestebinęs pirmojoje XIX amžiaus pusėje, bet pabaigoje atrodo akivaizdžiai senstelėjęs, paremtas didžiųjų raidžių <I> ir <J> neskyrimu rankraščiuose (taip neskyrė Pabrėža, Sutkevičius, anoniminis *RtŽ* autorius). Antra vertus, nors į antraštėlę neįrašyta <Y> (jos nėra nė abėcėlės pabaigoje), žodžiai, prasidedantys <y>, įmaišyti kartu, plg. *įbrukti*, *yda*, *idant*, *įdavimas* 807. Vadinasi, į vieną lizdą Miežinio žodyne sudėti net keturiomis raidėmis prasidedantys žodžiai: <i, j, y, j> – kaip niekur kitur. Matyt, arba patį autorių jau buvo paveikusi Nesselmanno ir Schleicherio <Y>, arba vėlesnį leidėją gal paveikė Kuršaitis. Tačiau <J> prišliejimas turbūt tegalėjo būti pirminio Miežinio rankraščio liekana.

„U“ (p. 262–271). <Ū> ilgosios Miežinis dar nerašė, plg. *umai* 263; *usas* ‘ūsas’ 263.

2.9. 1897 METŲ ANTANO JUŠKOS ŽODYNO PIRMOJO TOMO PIRMOJI DALIS. Iš Antano Juškos rankraščio Sankt Peterburge 1897 metais buvo imtas skelbti jo trijų kalbų žodynas: lietuvių–lenkų–rusų²⁵. Pradžią spaudai rengė Antano Juškos brolis Jonas Juška, kaip pratarinėje nurodė pirmąją žodyno dalį (A–D) pabaigęs leisti profesorius Filipas Fortunatovas. Jonas Juška taisė, perdarė savo brolio rašybą, iki 10 lanko ir dar kažkiek vienuoliktojo skaitė korektūras.

„A, a“ (p. 1–180). Apsispręsti dėl <A> atskyrimo ar suliejimo su abėcėline <Ą> pozicija dar nebuvo gyvybinės svarbos reikalas: nebuvo žodžių, prasidedančių <a>, plg. *Ansà* ‘ąsa’ 20.

<I> ir <Y>. Pirmajame Antano Juškos žodyno tome dar nebuvo raidės <I> skyriaus (tik A–D), bet ir iš kitų raidžių pavyzdžių dėstymo matyti, kad <y> rikiuota pramaišiu su <i>: *Ankštyti* prieš *Ankštumà* 20; *Bádymas* prieš *Badinėti* 181; *Dygsóti* prieš *Digt* 323; *Dryksóti* prieš *Drikst* 347.

Kaip pratarinėje rašė Fortunatovas, originaliame rankraštyje Antanas Juška raidės <y> nevartojo ilgajam [iː]: „Букву у для «i» долгаго А. В. не писалъ“²⁶. Bet redaguodamas žodyną tą raidę, Schleicherio ir Kuršaičio pavyzdžiu, įvedė jo brolis Jonas Juška. Tik, kaip atrodė Fortunatovui, su neretomis klaidomis, nes esą Jonas nesusi-gaudęs, kur žymėti <y>, tepataikydavęs tais atvejais, kai žodį galėjęs patikrinti Kuršaičio žodyne:

И. В. Юшкевичъ внесъ въ рукопись словаря (въ первой ея части) слѣдующія измѣненія въ обозначеніе литовскихъ гласныхъ и ихъ ударенія. Слѣдуя Шлейхеру и Куршату, И. В. писалъ букву у, *ý* для долгаго «i» безъ ударенія и подъ

24 [Miežinis] 1894, III.

25 [Juška] 1897.

26 Fortunатовъ 1897.

ударениемъ, но отличать долгое «i» отъ краткаго онъ могъ только въ тѣхъ словахъ, которыя извѣстны ему были изъ словаря Куршата, такъ что, слѣдовательно, буквы *i* и *ì* въ этомъ выпускѣ словаря обозначаютъ не только «i» краткое, но также и «i» долгое (а я говорилъ выше, что у А. В. знакъ ` часто употребляется ошибочно, вмѣсто ´); съ другой стороны, буква *ý* въ этомъ выпускѣ словаря обозначаетъ не только долгое «i» подъ ударениемъ, но также, конечно, и «i» краткое подъ ударениемъ, въ тѣхъ именно случаяхъ, гдѣ въ словахъ, не извѣстныхъ изъ словаря Куршата, «i» краткое подъ ударениемъ обозначено у А. В. какъ *í*, т. е. съ ошибочнымъ знакомъ долгаго ударенія²⁷.

Šiuo atveju svarbu paminėti, kad Kuršaičio tradicija labai paveikė Joną Jušką, kad tai jis, o ne autorius Antanas, įdiegė <y> ir mėgino ją žymėti pagal Kuršaitį (ir Schleicherį). Matyti, kad konkrečiais atvejais Jonas Juška nesavarankišką, subordinuotą abėcėlinę raidės <Y> vietą (sutapatintą su <I>) perėmęs per konkrečius žodžius iš Kuršaičio žodyno. Be to, Jono Juškos parinktą kelią išlaikė Fortunatovas. Kuršaičio įtaka čia kuo tiesiogiškesniausia.

Taip pat įstabu, kad neatsižvelgta į minkštumo ženklą <i> (visai kaip Nesselmanno) ir į diftongoido [ie] pradinio <i> abėcėlės vietą; tiesa, tas minkštumo ir diftongoido pradžios ženklas buvo pažymėtas specialia raide *i* be taško <i>; plg. *Dýgus* prieš *Dygiúti* 323; *Driézas* prieš *Drèženė* 346; *Driézlúti* prieš *Dréžti* 346. Čia galima išvelgti fonetinį Nesselmanno žodyno principą.

2.10. 1901 METŲ JONO JABLONSKIO GRAMATIKA. Jonas Jablonskis, matyt, nekėlė sau uždavinio nustatyti tikslios abėcėlės eilę kertinėje 1901-ųjų gramatikoje²⁸. Vis dėlto, vardydamas balsius, tam tikrą tvarką pasirinko: *a, á, tada u, ū, y, tada e, é, ė, tada i, y, í* (p. 4). Galima išvelgti aiškia mintį, kad po paprastos nediakritinės raidės pirmiau turinčios eiti diakritinės <ū>, <è> ar graikiška <y>, o nosinės raidės <ç, ė, į> – likti trečiojoje konkrečios grupelės pozicijoje.

2.11. 1904 METŲ ANTANO JUŠKOS ŽODYNO PIRMOJO TOMO ANTRROJI DALIS. Tik po septynerių metų (1904-aisiais) išėjo antroji Antano Juškos žodyno pirmojo tomo dalis, apimanti raides E–J²⁹. Ją redagavo jau ne Fortunatovas, o Jablonskis.

„E, e; È, é“ (p. 1–398). Akivaizdu, kad <E> ir <È> abėcėlės vieta nediferencijuota, plg. *E, Èda, Èdaĩ* 1.

„I, i; Ī, ĩ; Y, y“ (p. 502–676). Kaip ir pirmojoje dalyje, tęsiamas trijų raidžių lygybės principas, nesuteikiant joms skirtingos abėcėlinės tvarkos vietos, plg. iš eilės: *Ibuviysta, Īcas, Ÿč, Īčėrpėti* 506. Antraštėje žodžiai surašyti kita tvarka nei Jablonskio 1901 metų gramatikoje: nosinė raidė iš trečiosios pozicijos grupelėje pakelta į antrąją.

Ir šioje dalyje neatsižvelgta nei į minkštumo ženklą <i> vietą (plg. *Èsti* prieš *Esũklis* 398), nei į diftongoido [ie] pirmąjį rašmenį <i>, tarsi jie būtų nematomi: *Ežiéna* prieš

²⁷ Фортунатовъ 1897, XI.

²⁸ [Jablonskis] 1901.

²⁹ [Juška] 1904.

Ėžeras 398; *Gnyžėnti* prieš *Gnuùbti* 452; *Grùte* prieš *Griútelėti* 482. Redaktorius Jablonskis išlaikė tokį pat principą, kokį buvo radęs pirmojoje dalyje. (Tačiau žodyno trečiojoje dalyje, leistoje 1922-aisiais³⁰, principas suardytas: nors rašytas tas pats minkštumo ženklas be taško <ı>, jam jau suteikta savarankiška vieta abėcėlėje: plg. *Kluuzė* prieš *Klývas* 168; *Kniožti* prieš *Knìpas* 185; *Knuužùs* prieš *Knižėti* 192.)

2.12. 1915 METŲ ANTANO LALIO ŽODYNAS. 1915 metais Čikagoje išėjo trečiasis Antano Lalis *Lietuviškos ir angliškos kalbų žodyno* leidimas³¹.

„A“ (p. 1–44). <Ą> nosinės antraštėlėje Lalis nenurodė, bet tekste ją vartojo pramaišiu su <A>, plg. *Ažuolas*, *Ažuolynas*, *Ažuolinis* 44.

„E Ė“ (p. 84–87). <E> ir <Ė> sumaišymą Lalis deklaravo ir antraštėlėje, plg. iš eilės *Ėdzios*, *Ėduo*, *Egyptas*, *Egyptėnas* 85.

„I Į Y“ (p. 108–134). Kaip ir nurodyta, <I, Į, Y> sulietos, plg. iš eilės *Įlaužti*, *Įčiukė*, *Ydegis* 111, visai kaip Nesselmanno, Schleicherio, Kuršaičio ar Juškos žodynuose.

„U“ (p. 394–407). Nėra nei <Ū>, nei <Ū̄>. Matyt, <Ū̄> raidės Lalis iš viso nesistengė vartoti: plg. *Uksmė* 395; *Upas* 396.

Pratarmėje savo žodynui Lalis pasakė:

Medegą sėmiau daugiausiai iš Kuršaičio, Miežinio ir Juškevyčiaus [sansaga I, A–D] žodynų, papildydamas tai daugybe mano paties surinktų žodžių, neužrašytų minėtuose žodynuose³².

Matyt, ir abėcėlės tvarka tiesiogiai išmokta iš Frydricho Kuršaičio bei Antano Juškos žodynų; per juos Lalis netiesiogiai tapo ir Nesselmanno bei Schleicherio sekėju.

2.13. 1922 METŲ JONO JABLONSKIO GRAMATIKA. Kitaip nei 1901-ųjų gramatikoje, rašmenų eilę 1922 metais Jablonskis³³ nurodė taip:

Raidyno rašmens eina po vienas kito tam tikra tvarka. Šit lietuvių kalbos raidžių eilė: **a, ą, b, c, č, d, e, ę, è, g, i, į, j, k, l, m, n, o, p, r, s, š, t, u, ū, ū̄, v, z, ž**. Turim įsidėmėti, kaip eina iš eilės po viena kitos raidės. To nežinant, sunku būtų naudotis žodynais, rodyklėmis ir kitais tokiais raštų dalykais. Be tų raidžių, mūsų vartojamos svetimiems žodžiams dar **f, h, ch**. Jos eina: **f** po **è**, **h** ir **ch** po **g** (p. 5).

Matyti Jablonskį persigalvojus, kad antrąją balsių grupelėje reikia rašyti raidę su nosine <Ė, Į, Ū> (tokia tendencija jau buvo matyti jo redaguotame Juškos žodyno leidinyje 1904-aisiais, kiek galima spręsti iš antraštėlės „I, i; Į, į; Y, y“), o tik tada kitas ekvivalentiškos abėcėlinės vertės raidės <Ė, Y, Ū>.

Apskritai galima įsivaizduoti Jablonskiui reikėjus pasukti galvą ieškant argumentų apsispręsti vienaip ar kitaip. Kada antrąją poziciją grupelėse rinko būtent nosinėms raidėms, greičiausia tegalvojo apie jų grafinių vaizdą: kadangi nosinės raidės yra *keturios*, visos turinčios tą patį diakritiką <˘>, tai nusipelnančios pirmesnės vietos nei skirtingo pavidalo <Ė> (diakritikas <˘>), <Y> (be diakritiko) ir <Ū> (diakritikas <˘>).

30 [Juška] 1922.

31 Lalis 1915.

32 Lalis 1915, I.

33 [Jablonskis] 1922.

Šitaip apsisprendus nosinio diakritiko <̣> vieta fiksuojama nuosekliau – visada antroje konkrečios grupelės pozicijoje. Antraip nosinė <Ạ> būtų buvusi antroje, o <Ẹ, Ị, Ụ> – trečioje vietoje.

2.14. 1924 METŲ KAZIMIERO BŪGOS ŽODYNO SAŠIUVINIS. Kazimieras Būga pradėjo skelbti savo planuotą didžiulį žodyną pirmuoju sąsiuvinio³⁴, apėmusiu dalį žodžių, prasidedančių raide <A>.

„A“ antraštėje (p. 1) buvo pateikta viena <A>, nebuvo nurodyta <Ạ> nosinės, bet aišku, kad tarp raidės <A> žodžių Būga ketino įtraukti ir ją.

Iš atskirų pavydžių matyti, kad Būga pateko į Nesselmanno pasekėjų tradiciją ir neskyrė <i> bei <y> abėcėlės vietas; plg. *akmenytis* prieš *akmeniūkas* 43; *aliksniūnė* prieš *aliksniis* 56; *Alīzas* prieš *Alizavà* 57.

2.15. 1941 METŲ JUOZO BALČIKONIO REDAGUOTO LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNO PIRMASIS TOMAS. Būsimo didžiausio lietuvių kalbos leksikografijos istorijoje žodyno pratarmėje³⁵ Balčikonis labai aiškiai pasakė balsių sudėjimo abėcėlės principus, kurie iš esmės buvo perimti iš Nesselmanno, Schleicherio, Kuršaičio ir kitų:

Tvarkydama žodžius paraidžiai, redakcija nedarė skirtumų tarp ilgųjų ir trumpųjų balsių (**a, ạ; e, ẹ; i, ị; y; u, ụ; ū**); toks tvarkymo būdas jai rodėsi patogesnis tuo, kad tos pačios kilmės žodis kartais turi trumpą šaknies balsį, kartais ilgą, ir jų perskyrimas skaitytojui, rodos, nebūtų pageidautinas. Sakysim, dabar žodžiai **brida, bryda, bridė, brydė** (*takas per javus, per pievą, šliūžė*) eina vienas paskui kitą, o jei čia ilgieji skiemenys būtų skiriami nuo trumpųjų, tai po **brida, bridė** turėtų būti sudėta visa eilė kitų žodžių (**bridyti, bridkus, bridnas...**) ir tik tada tos pačios kilmės ir tos pačios reikšmės žodžiai **bryda, brydė**. Iš kitos pusės, skaitytojas gali žinoti kokį žodį, bet nežinoti jo šaknies balsio ilgumo, tada, norėdamas pasitikrinti, turėtų žiūrėti į dvi vietas, o dabar užtenka vienos³⁶.

Galima iliustruoti ir pavyzdžiais iš paties žodyno teksto, plg. *adīnos, adinūoti* 18; *bybnōsis, bibsōti* 657. Atrodytų, kad lietuvių kalbos abėcėlėje po truputį įsitvirtino Nesselmanno (ir Schleicherio) užkoduota bei Kuršaičio pasisavinta tolerancija balsinių garsų ilgumo dimensijai, ir Balčikonio redaguojamame žodyne ji turėjo būti įtvirtinta neatšaukiamai.

3. LIETUVIŲ KALBOS ABĖCĖLĖS TVARKOS VARIANTAI. Tačiau šalia šios pagrindinės ryškiausių lietuvių kalbos leksikografijos darbų tendencijos, paraleliai būta ir kitokios abėcėlės tvarkos variantų.

3.1. JURGIO ŠLAPELIO ŽODYNAI. Jurgis Šlapelis yra rengęs ir leidęs keletą dvikalbių lietuvių kalbos žodynų. Pavyzdžiui, nebaigtame skelbti lietuvių–rusų

³⁴ [Būga] 1924.

³⁵ Balčikonis 1941, III–VIII.

³⁶ Balčikonis 1941, VII.

kalbų žodyne (1921 metais išėjo pirmoji dalis iki raidės <J>)³⁷ jis formavo atskirus skyrelius paprastoms raidėms ir atskirus – diakritinėms, t. y. pripažino savarankišką abėcėlinę poziciją ir pastarosioms: „A“ (p. 3–64); „Ą“ (p. 64 atskirai); „E“ (p. 119–122); „Ė“ (p. 122–123 atskirai); „I“ (p. 160–246); „Į“ (p. 247–309 atskirai). Žinoma, tokia kontekste, kaip ir tikėtumės, graikiška <Y> gavo savarankišką skyrelį, nors ir atkelta iš lotyniškos abėcėlės galo į poziciją tarp <I> ir <Į>: „Y“ (p. 246–247).

Gerokai vėlesniame, 1938 metų, lietuvių–lenkų kalbų žodyne³⁸ Šlapelis išlaikė analogišką abėcėlės tvarkos nuostatą: „A“ (p. 1–29); „Ą“ (p. 29 atskirai); „E“ (p. 61–62); „Ė“ (p. 62 atskirai); „I“ (p. 88–108); „Y“ (p. 108–109 atskirai); „Į“ (p. 109–132 atskirai). Ji nepakitusi ir antrame 1940 metų žodyno leidime³⁹.

Akivaizdu, kad žodynuose Šlapelis rikiavo ne balsinius garsus, o raides, priešingai Nesselmanno, Schleicherio, Kuršaičio ir kitų suformuotai nuostatai. Kompromisinis tarp tradicinės ir Nesselmanno inicijuotos tvarkos atrodo esąs tik <Y> traktavimas: turinti savarankišką vietą abėcėlėje, raidė <Y> vis tiek, tarsi būtų garsas, atkelta prie garsą [i] žyminčios <I>.

3.2. 1927 METŲ ARNDTO BUŠO IR THEODORO CHOMSKO LIETUVIŲ–VOKIEČIŲ KALBŲ ŽODYNAS. Dvikalbiame lietuvių–vokiečių kalbų žodyne⁴⁰ Arndtas Bušas ir Theodoras Chomskas 1927-aisiais žodžius dėliojo labai panašia į Šlapelio abėcėlės tvarka. Atskiromis atkarpomis surašė balsius žyminčias diakritines raides: „A“ (p. 5–33); „Ą“ (p. 33); „E“ (p. 55–56); „Ė“ (p. 57); „U“ (p. 273–281); „Ū“ (p. 281). Analogiškai traktavo ir balsius [i, iː] žyminčias raides, tik, kitaip nei Šlapelis, <Y> rikiavo trečią (po <I> ir <Į>), o ne antrą: „I“ (p. 70–87); „Į“ (p. 88–95); „Y“ (p. 95). Vis dėlto, kaip ir Šlapelio, vieta savarankiškai raidei <Y> parinkta pagal ją reiškiamo garso skambesį.

3.3. 1933–1938 METŲ GIMTOJI KALBA. Net tokia kalbą puoselėjančiame leidinyje kaip *Gimtoji kalba* (GK¹) galima pastebėti netvirtą ranką rikiuojant abėcėliškai žodžius, visų pirma – turinčius raides <y> ir <į>.

Štai atsakomasis GK¹ redaktorius Jurgis Talmantas 1933 metų 4 sąsiuvinyje skelbė „Medžiagą rašomosios kalbos žodynui“⁴¹, kur žodžių sąrašė rikiavo *akivaizda*, po to – *akýlas* 57 (jei raidė <y> abėcėlės vieta būtų suvienodinta su <i>, tai *akýlas* turėjo būti pirmesnis). O po *akýlas* pateiktas *aklýs* 57, ir tai reiškia, jog <y> vieta suprasta esanti greta <i>, o ne, kaip lotynų kalbos abėcėlėje, tarp <v> ir <z>. Galima manyti, kad 1933 metais Talmantui buvo nesvetimas Šlapelio ir Bušo su Chomsku priimtas abėcėlės tvarkos principas: <y> atkelti arčiau prie <i>, bet vis tiek suteikti jai savarankišką vietą abėcėlėje. Tais pačiais metais „Medžiagos“ tęsinyje⁴² Talmantas buvo suklydęs: plg. *ryšulýs* prieš *riéšutas* 121, nors bet koku atveju *riéšutas* turėjo būti pirmesnis. Ar tai neliudija tam tikro neapsisprendimo dėl <y> raidės pozicijos santykio su <i>?

37 [Šlapelis] 1921.

38 [Šlapelis] 1938.

39 [Šlapelis] 1940, 1–29, 61–62, 88–132.

40 [Bušas, Chomskas] 1927.

41 Talmantas 1933a, 57–58.

42 Talmantas 1933b, 120–121.

Abėcėlinius sąrašus skelbė ir Antanas Salys. Štai tame pačiame (8) GK¹ sąsiuvinyje (1933)⁴³ vienoje vietoje, regis, <Į> nosinę laikė lygiaverte su <I>, plg. *Įsrutįs* prieš *Išdagai* 123 (kitaip *Išdagai* eitų pirmiau), tačiau kitur <y> atrodo turinti atskirą vietą (po <i>), plg. *Žirgupėnai* prieš *Žydkiemis* 124 (jei <y> būtų lygiavertė su <i>, tai *Žydkiemis* būtų pirmesnis).

Vadinasi, galima manyti, kad apie 1933 metus tiek Talmantas, tiek Salys dar nebuvo nutarę raidės <y> abėcėlinės pozicijos vienodinti su <i>, kaip to nedarė Šlapelis (1921, 1938, 1940) ar Bušas su Chomsku (1927). Atrodo, kad GK¹ tuo metu linko daryti skirtumą tarp <i> ir <y> abėcėlinės vietos.

Kitais metais (1934) GK¹ 1–2 sąsiuvinyje skelbtas Saliu „Geležinkelio stočių vardų“⁴⁴ sąrašas yra ilgesnis už anksčiau skelbtuosius GK¹ – tad ir galimybė dedukuoti <y> raidės vietos sampratą čia didesnė. Matyti įvairovė; pavyzdžiui, kai kada <y> turi savarankišką vietą abėcėlėje: *Liepōrai* prieš *Lýduvėnai* 11; *Likiškis* prieš *Lýbiškiai* 11. Bet kai kada matyti, kad <y> lygiavertė su <i>, plg. *Lýduvėnai* prieš *Likiškis* 11; *Lýbiškiai* prieš *Līnkaičiai* 11. Be to, pasitaiko ir šiaip <y> rikiavimo klaidų, plg. *Bygaīliai* prieš *Bičionys* 9 (*Bičionys* bet kokiu atveju pirmesnis). Ieškant dinamikos galima pastebėti, kad 1933 metais *Žirgupėnai* buvo pateikti prieš *Žydkiemis*, skiriant savarankišką <y>, o 1934-aisiais *Žydėliai* parašyti prieš *Žiliai* 15, iš raidės <y> atimant atskirą vietą.

Justi tam tikras neryžtas. Tarsi neapsispręsta, tarsi neturėta <y> rikiavimo įgūdžių. Prasikiša nenuoseklumas: raidei tai buvo suteikiama sava pozicija, tai vėl atimama; daryta klaidų. Tarsi blaškytasi tarp Šlapelio palaikytos tradicijos ir Nesselmanno inovacijos.

Kaip tik tuo metu šėlo diskusija apie lietuvių kalbos rašybos reformą, apskritai buvo grasinama atsisakyti nosinių raidžių – kam gi galėjo labai skaudėti galvą dėl <y> tvarkos (netvarkos) abėcėlėje? Be to, nei Talmantui, nei Saliui turbūt neprisireikdavo dažnai spręsti abėcėlės dėstymo problemų: žodynų jie neskelbė, jų trumpi sąrašai neišugdė poreikio griežtai apsispręsti – bent jau dėl <y> vertės.

Vis dėlto 1936 metais, po užsitęsusių diskusijų apie rašybos reformą, švietimo ministeris Juozas Tonkūnas paskelbė, kad „Kol nebus oficialiai paskelbta kita rašyba, pavedu laikytis J. Jablonskio rašybos, vartojamos jo 1922 m. Lietuvių kalbos gramatikoje (‘Švyturio’ b=vs II leidimas)“⁴⁵. Tai turėjo apraminti reformuotojų aistras, tad ir abėcėlės (ne)tvarka galėjo lengviau pritraukti vartotojų dėmesį.

1936–1938 metais GK¹ labai sumažėjo žodžių sąrašų, dėl to ir GK¹ sampratą apie <y> raidės vietos kaitą rekonstruoti sunkoka. Vis dėlto metų pabaigoje buvo skelbiamos abėcėlinės rodyklės, leidžiančios pastebėti tam tikrą GK¹ leidėjų nuostatų poslinkį. 1937 metais⁴⁶ <y> sulyginta su <i>: *Byloti* prieš *Biržė* 175; *Broljčia* prieš *Brolienė* 175 (nors pasitaikė suklysti: *Giminystė* prieš *Giminingas* 175 – bet kuriuo atveju *Giminingas* pirmesnis). Tiesa, 1938 metų GK¹ skelbtuose filosofijos terminuose⁴⁷ matyti sugrįžęs <y> savarankiškumas, plg. *būtis* prieš *būtýbė* 7, netgi atskira abėcėlės vieta raidei <į>, plg. *išprotis* prieš *įgimtas* 8. Vis dėlto metų gale skelbtose

43 Salys 1933, 122–124.

44 Salys 1934, 8–15.

45 Tonkūnas 1936, 4.

46 „Rodyklės“, 1937, 174–178.

47 „Iš filosofijos terminų“, 1938, 7–8.

rodyklėse⁴⁸ ir šių pavyzdžių raidės <y> bei <i> buvo praradusios savarankiškumą, plg. *Būtybė* atkelta prieš *Būtis* 156; *Igimtas* perdėtas prieš *Išprotis* 156–157. Akivaizdu, kad po truputį Nesselmanno, Schleicherio, Kuršaičio, Jablonskio ir Būgos raidės <y> vietos suniveliavimas su <i> įsitvirtino ir GK¹ puslapiuose.

3.4. 1936 METŲ TARPTAUTINIŲ ŽODŽIŲ ŽODYNAS. Kazio Borutos, Prano Čepėno ir Albinos Sirutytytės-Čepėnienės sudarytame 1936-ųjų *Tarptautinių žodžių žodyne*⁴⁹ regėti sumaištis. Nors raidės „I“ skyriuje (p. 384–423) <I> buvo vartojama pramaišiu su nosine <Ī>, plg. *Iguanodonas*, *Igula*, *Ihumenas* 389, bet suformuotas ir atskiras raidės „Y“ skyrelis (p. 431), kur iš eilės surašyti žodžiai: *Yankee-Doodle*, *Yeomanry*, *Yes*, *Y.M.C.A.*, *Yungo planas*, *Ypatingi įstatymai*, *Yucca* 431. Tai leidžia manyti autorius stengusis išlaikyti atskirą <Y> raidės poziciją abėcėlėje, kaip kad darė Šlapelis, Bušas su Chomsku, kaip kartais tuo metu pasielgdavo Talmantas ir Salys.

Tačiau dar netikėčiau yra tai, kad raidė <Y> iškelta ne po <Ī>, kaip galėtume tikėtis, o po <J> (skyrelis „J“ apima p. 423–431). Matyti, kad tarptautinių žodžių, prasidedančių <Y>, žodyne esama paskolintų visų pirma iš anglų kalbos (*Yankee-Doodle*, *Yes*, *Y.M.C.A.*, *Yungo planas*). Kadangi anglų kalboje raidė <Y> tariama maždaug taip, kaip lietuvių <J>, tai ir <Y> vieta abėcėlėje tikriausiai parinkta ne pagal lietuvišką, o pagal anglišką <Y> tarimą [j]! Toks laisvas ir unikalus <Y> vietos interpretavimas liudija autorius neįėjusius abėcėlės tvarkos stabilumo, taip pat kad raidžių eilėje <Y> pozicija tebebuvo nepastoviausia, ir tai *Tarptautinių žodžių žodyno* autoriams leido jai surasti dar visai neišbandytą vietą. Kažin ar visiems skaitytojams pavykdavo surasti raidės <Y> žodžius, atsidūrusius už <J>?

3.5. 1938 METŲ LIETUVIŠKAS BOTANIKOS ŽODYNAS. *Lietuviškame botanikos žodyne* (1938)⁵⁰ taip pat matyti nuostata raidei <Y> skirti savarankišką vietą: nors <Ī> pavyzdžiai pateikti pramaišiu su <Ī>, plg. *Izupas*, *Ižeboklis* 426, tačiau skyrelis „Y“ suformuotas atskiras (p. 427, t. y. po „I“, esančio p. 426), plg. didžiumą jo žodžių: *Ybiškė*, *Ylvaisė*, *Yvė*, *Yzopas* 427.

Tačiau iš kitų vietų ryškėja žodyno nenuoseklumas, tai yra tekste raidės <y> vieta paprastai suniveliuota su <i>, plg. *Dyvai* prieš *Divankos* 409; *Dyvažolės* prieš *Diveldrekis* 409; *Pynės* prieš *Pinigėliai* 473. Vienaip išdėlioti raidžių skyreliai, o kitaip rikiuojamos raidės abėcėliniame žodžių sąrašė!

Kaip toks principų skirtumas galėjo atsirasti tame pačiame žodyne? Pirmoji veikalo redakcija parengta jau 1933 metais, ir štai ką pratarmėje rašė leidėjas docentas Liudas Vailionis:

Šis žodynas buvo baigtas redaguoti jau 1933 metų rudenį, belikę buvo tik pasirūpinti jo spausdinimu. [...] Tad, pasitaręs su komisija ir išgirdęs jos atsisakymą finansuoti žodyno leidimą, ryžausi spausdinti pats vienas savo lėšomis⁵¹.

48 „Rodyklės“, 1938, 155–159.

49 *Tarptautinių žodžių žodynas*, 1936.

50 *Lietuviškas botanikos žodynas* 1, 1938.

51 *Lietuviškas botanikos žodynas* 1, 1938, XVII.

Bet žodynas išleistas tik 1938-aisiais, po penkerių metų. Paaiškėja, kad per tą laikotarpį jis dar buvo redaguotas, taisytas, pildytas:

dr. J[onas] Dagys tai ir yra patikrinęs 1937 metų vasarą, ta proga nuolat žodžiu pasitardamas su doc. J[uozu] Balčikoniu ir dr. Skardžiumi. Šio patikrinimo metu Žodynas žymiai pagausėjo naujais augalų vardais ir anksčiau įtrauktų vardų papildomais šaltinių nurodymais. Šių naujų duomenų šviesoje kai ką teko pakeisti, pataisyti, perredaguoti⁵².

Galima spėti, kad, dirbant *Lietuvių kalbos žodyno* redakcijoje, tikrinant su kartoteka, pildant žodyną, tariantis su Juozu Balčikoniu, buvo iškilęs ir klausimas apie abėcėlinę <y> vietą. Balčikonis kiek vėliau, 1941 metais, pirmajame *LKŽ* tome raidei <y> nesuteikė savarankiškos vietos (o žodyno rašymo darbas buvo pradėtas gerokai anksčiau). Greičiausia Balčikonio ar *LKŽ* redakcijos patartas Dagys <y> poziciją ir bus suniveliavęs su <i> – jam įterpianč naujus žodžius, raidžių eilės klausimas būtinai turėjo iškilti. Na, o atskiras skyrelis „Y“ galėjo išlikti dar iš pirmojo 1933 metų rankraščio. Smulkiai redaguojant sąrašus, tokia stambmena kaip anksčiau nustatyta atskira antraštėlė „Y“ galėjo likti nepastebėta.

3.6. 1938 METŲ LIETUVIŲ KALBOS RAŠYBOS VADOVĖLIS SU KIRČIUOTU ŽODYNU. Vienas iš *Lietuvių kalbos rašybos vadovėlio su kirčiuotu žodynu* (1938) sudarytojų buvo Jurgis Talmantas (kartu su Alfonsu Kalniumi bei Zigmū Kuzmickiu)⁵³. Šiame leidinyje Talmantas, matyt, jau nebesvyravo, tvirtai pasirinko nesavarankišką <y> vietą, plg. skyrelį „I, Y, I“ (p. 101–106) ir pavyzdžius iš eilės: *ĩ, ĩbėgis, ýda, idaĩt, ideālas* 101. Vis dėlto, nors čia aiškiai matyti benusistovinti abėcėlinė raidės <y> pozicija, antraštėlėje autoriai neišlaikė Jablonskio 1922 metų gramatikos tvarkos (<i, ĩ, y>), <Y> įrašė iš karto po <I>, t. y. suteikė jai antrąją, ne trečiąją, poziciją grupelėje. (Tokia tvarka buvo būdinga tik ankstesnei 1901-ųjų Jablonskio gramatikai.)

Atrodo, kad nors ir pradėta ryškiau stengtis galutinai sureguliuoti sunkiausiai norminamą raidės <y> abėcėlinę vietą, iki Antrojo pasaulinio karo tai padaryti pavyko tik iš dalies. Buvo apsispręsta, bet įgūdžių stoka trikdė nuoseklumą.

4. ABĖCĖLĖS TVARKA ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS IR PO JO. Karo metais ir sovietmečiu matyti išaugus abėcėlės tvarkos stabilumą, bet ir toliau pasitaikydavo tam tikrų su ja susijusių nevienodumų.

4.1. 1943 METŲ KARLO FULSTO, ALFONSO SCHOLZO IR JURGIO TALMANTO LIETUVIŠKAI VOKIŠKO ŽODYNO PIRMOJI DALIS. Antrojo pasaulinio karo metais išėjusi Karlo Fulsto, Alfonso Scholzo ir Jurgio Talmanto *Lietuviškai vokiško žodyno* (1943) pirmoji dalis (A–N)⁵⁴ raidę <I> pateikė kartu su <I> ir <Y> tokia antraštėle: „I (I, Y)“ (p. 183–326). Jų abėcėlinė vieta nediferencijuota. Matyti, kad

⁵² *Lietuviškas botanikos žodynas* 1, 1938, XV.

⁵⁴ Fulst, Scholz, Talmantas 1943.

⁵³ *Lietuvių kalbos rašybos vadovėlis su kirčiuotu žodynu*, 1938.

Talmantas, buvęs GK redaktorius, vienas iš *Lietuvių kalbos kirčiuoto žodyno* (1938) autorių, 1943-iaisiais jau buvo įvaldęs Nesselmanno pradėtą nesavarankiškos raidės <y> rikiavimo tradiciją.

4.2. 1948 METŲ LIETUVIŲ KALBOS RAŠYBOS ŽODYNAS. Naujas *Lietuvių kalbos rašybos žodyno* variantas (1948), gerokai išplėstas, išleistas jau sovietmečiu (redaktoriai Kazimieras Gasparavičius, Napalys Grigas, Juozas Lazauskas, Kazys Ulvydas ir Aleksandras Žirgulyš)⁵⁵. Kaip sakoma pratarinėje, „Ruošiant žodyninę dalį daugiausia žodžių paimta iš LTSR Mokslų Akademijos leidžiamo 'Lietuvių kalbos žodyno' spausdintos ir nespausdintos medžiagos“⁵⁶. Akivaizdu, kad redaktoriai laikėsi Balčikonio nužymėtų LKŽ nuostatų ir abėcėlės tvarkos (dalis rengėjų – kartu ir LKŽ autoriai). Kaip ir lauktume, raidės <I, J, Y> antraštėlėje pateiktos pagal 1922 metų Jablonskio gramatiką: nosinė <I> antra, graikiška <Y> – trečia („I, I, Y“, p. 215–223). Tai atrodytų esant Jablonskio nurodytos tvarkos realizacija. Tačiau kitur žodyne nosinė raidė atsidūrusi ne antroje, o trečioje savo grupelės pozicijoje, plg. „E, Ė, E“ (p. 197–200) bei „U, Ū, U“ (p. 361–364). Tai panašiau į 1901 ar 1904 metų, o ne 1922-ųjų, Jablonskio nuostatas.

Nors joks žodis raidėmis <E> bei <U> nepradedamas, jos įtrauktos į antraštelės „E, Ė, E“ ir „U, Ū, U“. Galima spėti, kad nosinė <I> antroje pozicijoje vienintelę autoriai įrašė todėl, kad ja žodžiai prasidėjo. Jie galėjo norėti parodyti kiek menkesnį <E>, <U> svorį grupelėje, lyginant su <I>, – net ir Jablonskio numatytos antrosios vietos kaina. Apskritai redaktoriai būtų galėję nosinių raidžių <E, U> antraštelėse visai nerašyti ir taip būtų išvengę nenuoseklumo. Tačiau jiems galėjo rūpėti dar vienas kodifikavimo veiksmas: *išsamiai* suregistruoti visas raides – net ir tas, kuriomis žodžiai nepradedami. Pagaliau juk tai buvo *rašybos* žodynas – kurgi kitur deklaruoti visą abėcėlę, jei ne čia?

4.3. 1954 METŲ DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS. Pirmajame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* leidime 1954 metais⁵⁷ žodžiai rikiuoti jau ne tik pagal Nesselmanno, Schleicherio, Kuršaičio, Balčikonio balsių suplakimo principą: ir antraštelės pateiktos pagal 1922 metų Jablonskio gramatiką, t. y. nosinėms raidėms skirta antroji vieta po paprastosios balsės: „E, E, Ė“ (p. 169–181); „I, I, Y“ (p. 247–286); „U, U, Ū“ (p. 885–903).

4.4. 1972 METŲ DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS. Antrajame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* leidime (1972)⁵⁸ principai ir antraštelės išlaikytos lygiai taip pat: „E, E, Ė“ (p. 143–152); „I, I, Y“ (p. 197–265); „U, U, Ū“ (p. 873–907). Matyti, kad čia tarsi norėta pateikti oficialų abėcėlės tvarkos kodą, ne vien nurodyti, kokiomis raidėmis prasidedantys žodžiai surašomi, – į antraštelės įtrauktos ir tos raidės, kuriomis jokie žodžiai nepradedami.

⁵⁵ *Lietuvių kalbos rašybos žodynas*, 1948.

⁵⁶ *Lietuvių kalbos rašybos žodynas*, 1948, 5.

⁵⁷ *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 1954 (DLKŽ¹).

⁵⁸ *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 1972 (DLKŽ²).

4.5. 1965 METŲ BOTANIKOS TERMINŲ ŽODYNAS. Nors, regis, sovietiniu periodu jau baigta formuoti tvirta oficiali lietuvių kalbos abėcėlės tvarka, net ir antraštėlių išdėstymas, tačiau siauresnės apimties ir mažesnės kodifikuojamosios įtakos turinčiuose žodynuose nuo tos tvarkos buvo nukrypstama. Štai 1965-ųjų *Botanikos terminų žodyne*⁵⁹ randame tokias antraštėles: „A“ (p. 11–78); „E, Ė“ (p. 123–135); „I, Į, Y“ (p. 183–191); „U“ (p. 456–460). Atrodytų, tarsi autoriai būtų netiesiogiai diskutavę su DLKŽ¹⁻², tarsi demonstratyviai atsisakę antraštėlių kodifikacijos misijos, tarsi pabrėžtinai parinkę tik tas raides, kuriomis iš tikrųjų pradedami kokie nors žodžiai (t. y. jei niekas neprasideda raidėmis <a, e>, tai jos ir neiškeltos į antraštėlę). Vis dėlto ne viskas taip paprasta – štai, nors raidė <Ė> yra antraštėlėje, jokio pavyzdžio su ja neradau. Taip pat nors esama tik antraštėlės „U“, tačiau iš tiesų sėkmingai fiksuoti <ū> prasidedantys žodžiai, plg. *ūgiavietė, ūgis, ūglis* 456. Toks antraštėlių nenuoseklumas turbūt rodo, kad nors Lietuvių kalbos ir literatūros instituto žodynų autoriai stengėsi įdiegti abėcėlės antraštėlių kodą, kitų žodynų autoriai nebūtinai jo laikėsi.

4.6. 1969 METŲ TARPTAUTINIŲ ŽODŽIŲ ŽODYNAS. Akivaizdu, kad ir verstiniame 1969-ųjų *Tarptautinių žodžių žodyne*⁶⁰, kurio lietuviškąją variantą redagavo Chackelis Lemchenas, antraštėlių kodifikavimo nesiekta: jokių nosinių, ar diakritinių raidžių (net <Y>) neiškelta, plg. tik paprastasis „A“ (p. 9–90); „E“ (p. 190–229); „I“ (p. 321–349); „U“ (p. 780–785). Tarp lemuotų žodžių, regis, prasidedančių <A, E, Ė, Į, Y, Ū, Ū> ir nepasitaiko dėl skolinčio leksikos pobūdžio. Tarsi nebūtų rūpėję būtinai deklaruoti visų abėcėlės raidžių.

4.7. 2004 METŲ LIETUVIŠKIEJI SLAPYVARDŽIAI. Net ir dabar, XXI amžiuje, pasitaiško įvairovės. Nors 1922 metų Jablonskio gramatika tebėra autoritetas, nors pagrindinių lietuvių kalbos žodynų praktika suformavo abėcėlės tvarką ir net antraštėlių žymėjimo nuostatas – norintiems jas įdiegti vis tiek kyla neaiškumų. Štai 2004 metais Jonas Mačiulis parengė du *Lietuviškųjų slapyvardžių* tomus⁶¹. Abiejuose medžiaga rikiuota abėcėlės tvarka. Pirmojo tomo antraštėlėje, kaip matyti jau iš turinio, diakritinių balsių žyminčių raidžių paprastai nežymėta, pavyzdžiui, surašytos tik paprastosios „A“ ir „E“ (p. 5). Tačiau kitų balsių atveju parašyta ir daugiau raidžių, štai „I, Y“ bei „U, Ū“ (p. 5). Atrodytų, laikomasi tos pačios logikos, kai žymimos tik tos raidės, kuriomis prasideda pavardės, o nosinių raidžių tarp jų tarsi nėra.

Tačiau antrajame tome, kur sąraše registruojamos ne pavardės, o slapyvardžiai, yra daugiau antraštinių raidžių, plg. „A, A“, „E, E, Ė“, „I, Į, Y“ ir „U, Ū, Ū“ (p. 5). Atrodytų, kad čia jų daugiau ir reikia, nes slapyvardžiai gali prasidėti netikėčiausiomis raidėmis, netgi <Ū> nosinė, kaip kad Benjamino Bliudzo vienaženklame slapyvardyje „Ū.“ (p. 950). Vis dėlto, nors nosinės raidės <E> ir <Į> antraštėlėje įrašytos pagal Jablonskio pageidavimą antroje pozicijoje, nosinė <Ū> nustumta į trečiąją. Lieka taip ir neaišku, ar raidės <Ū> vieta degraduota dėl vos ne atsiktinio jos pobūdžio (ja te-

59 *Botanikos terminų žodynas*, 1965.
60 *Tarptautinių žodžių žodynas*, 1969.

61 *Lietuviškieji slapyvardžiai 1*, 2004; *Lietuviškieji slapyvardžiai 2*, 2004.

prasideda tik vienas, Benjamino Bliudzo, slapyvardis), ar tiesiog dėl neapsižiūrėjimo. Kad ir kaip būtų, tai liudija tebeapsitaikančią antraštelių parinkimo painiavą.

5. BALSINIUS GARSUS ŽYMINČIŲ GRUPELIŲ <A, A>, <E, E, È>, <I, I, Y>, <U, U, Ū> VIDINĖ TVARKA. Vadinasi, balsius žyminčios raidės lietuvių kalbos abėcėlėje dabar rikiuojamos pagal fonetines jomis žymimų garsų ypatybes, raidžių pozicija grupelėse <a, a>, <e, e, è>, <i, i, y>, <u, u, ū> iš esmės suniveliuota. Bet ar visai?

5.1. 1956–2002 METŲ LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS (LKŽ). Didžiausiems žodynams, tokiems kaip *Lietuvių kalbos žodynas (LKŽ)* – pats išsamiausias didžiumos šnektų ir įvairių amžių tekstų leksikos 20-ies tomų rinkinys, – dažniau nei kitiems kyla reikalas spręsti, kaip rikiuoti balsines raides grupelių viduje (ne vien deklaruoti jų eilę, bet praktiškai dėstyti žodžius registre). Eilės tvarką grupelių viduje geriausiai turėtų parodyti, pavadinčiau, homografams artimi žodžiai⁶².

5.1.1. HOMOGRAFAI IR HOMOGRAFAMS ARTIMI ŽODŽIAI. Tikrieji homografai (ar bent antraštinės jų homoformos) žodynuose paprastai rašomi autoriams patikusia tvarka, nes abėcėlinė homografų vieta visiškai identiška⁶³. Iš eilės sugretinus kiekvieną homografų raidę, nerandama jokio skirtumo (kirčio ženklai abėcėlės tvarkai nėra relevantiški). Autoriams tenka susigalvoti kokį nors fakultatyvų principą, pagal kurį vienam iš homografų suteikti pirmumą: ar pagal kalbos dalį, ar pagal įsivaizduojamą dažnumą, nors bet koks autorių apsisprendimas skaitytojams gali likti neaiškus. Pavyzdžiui, trys homografai išdėstyti tokia tvarka: *gretà* sf. 'eilė, būrys'; *gretà* adv. 'šalia'; *gretà* praep. su gen. 'prie vienas kito'⁶⁴. Galima būtų manyti, kad jie surikiuoti pagal kalbos dalies „svarbą“: 1) daiktavardis (svarbiausias), 2)rieveiksmis (vidutinės svarbos), 3) prielinksnis (menkiausios svarbos) – bent tradicinėse lietuvių kalbos gramatikose rastume būtent tokią kalbos dalių aprašymo eilę, ateinančią iš bent IV amžiaus Aelijaus Donato lotynų kalbos gramatikos tradicijos. Bet homografai *listi* 'sklisti, skirstytis, išsivaikščioti iš būrio' ir *listi* 'nuvargti, nusikamuoti'⁶⁵ abu yra veiksmazodžiai, abiejų vartosenos dažnumas, bent pagal LKŽ duomenis, neatrodo svariiau besiskiriantis. Todėl negalima nuspėti, kodėl jie sudėti būtent tokia tvarka. Galima pasiguosti tik tokia homografų ypatybe – būdami vienuodų raidžių rinkiniai, jie visada eina greta; nors vienas kito atžvilgiu išdėstomi atsitiktinai, skaitytojas dėl to nesikamuoja – vis tiek iš karto randa.

Tokie tikrieji homografai nieko daugiau nepasako apie abėcėlės raidžių tvarką. Tačiau kitas reikalas – homografams *artimi* žodžiai, t. y. tokie, kurių užrašymas ski-

62 Evalda Jakaitienė čia pasitelkia *dalinių homonimų* („tokios poros, kurių vienas žodis priklauso kaitomų, o kitas – nekaitomų žodžių klasei“) terminą, plg. Jakaitienė 2005, 54.

63 Jakaitienė skiria nemažai dėmesio homonimijos ir homografijos problemoms žodynu

lemose nusakyti, tačiau homografų ar jiems artimų žodžių eilės surikiavimo principai lieka už jos dėmesio ribų (plg. Jakaitienė 2005, 53–56).

64 LKŽ III 567.

65 LKŽ VII 578.

riasi vien konkrečios grupelės (<a, a>, <e, e, è>, <i, i, y>, <u, u, ū>) vidaus raidėmis, o visas kitas raidinis kontekstas sutampa. Viena po kitos sugretinę visas žodžių raides ir neradę reikšmingo skirtumo (grupelių <a, a>, <e, e, è>, <i, i, y>, <u, u, ū> viduje raidės yra to paties eiliškumo), žodyno autoriai turi grįžti iš pradžių ir, gretindami tuos pačius žodžius antrą kartą, rasti papildomų kriterijų. Papildomu kriterijumi tampa per pirmąjį skaitymą ignoruoti skirtumai konkrečių grupelių viduje; tada kiekvienos balsį žyminčios raidės abėcėlės vieta padaroma savarankiška, tarsi nė nebūtų jokių niveliuojančių Nesselmanno sumanytų garsinių grupelių.

5.1.2. BALSINIUS GARSUS ŽYMINČIOS GRUPELĖS HOMONIMAMS ARTIMUOSE ŽODŽIUOSE. *LKŽ* ²I tomo antrojo leidimo pratarmėje 1968-aisiais formuluotas toks abėcėlės tvarkos principas:

Dedant antraštinius žodžius paraidžiui, praktikos sumetimais neatsižvelgiama į balsių ilgumo bei trumpumo (*a, a; i, y, i; u, ū, u*), platumo bei siaurumo (*e, e, è*) skirtumus, pvz., pirma eina žodis *ąsà*, paskui *asiūklis*; pirma *blỹkšti*, paskui *bliūndė*; pirma *bėgti*, paskui *bėlsti* ir t. t. (*LKŽ* ²I VII)⁶⁶

Taip nusakoma, kad tęsiamas Nesselmanno ir Schleicherio pasiūlytas būdas lietuvių kalbos balsius rikiuoti pagal garsinį principą. Vis dėlto nei Nesselmannas, nei Schleicheris ar Kuršaitis su Jablonskiu ar Būga bei Balčikoniu nepasakė, koku parametru vadovautis tada, kai žodžiai tesiskiria tuo balsių „ilgumu ar trumpumu“, „platumu ar siaurumu“ *LKŽ* išvardytose keturiose balsių grupelėse: 1) <a, a>; 2) <e, e, è>; 3) <i, y, i>; 4) <u, ū, u> (iš karto krinta į akis, kad jos išvardytos „netvarkingai“, ne pagal 1922 metų Jablonskio gramatiką: tik <a> ir <e> nosinės teturi antrąją poziciją grupelėje, o <i> ir <u> kažkodėl nukeltos į trečiąją). Nors ir deklaravę, jog į skirtumus neatsižvelgs, autoriai ir redaktoriai tarsi leido suprasti, kad raidės be diakritikų yra labiau pagrindinės, pamatinės, nes į antraštes trimis atvejais iš keturių iškėlė vien nediakritines raides: „A“ (*LKŽ* ²I 1–536), „E“ (*LKŽ* ²II, 1040–1170), „I“ (*LKŽ* III 1–289); tik 1996 metais leistame XVII tome antraštėlėje yra trys raidės „U, Ū, Ū“ (*LKŽ* XVII 343–762).

Toks nejablonskiškas *LKŽ* ²I balsinių raidžių sudėstymo deklaravimas pratarmėje, matyt, buvo tik neapsižiūrėjimas; *LKŽ* autoriai ir redaktoriai ne vienu atveju parodė gerai žinantys Jablonskio nurodytą abėcėlės raidžių vietą – pateikė net jų numerius. Pavyzdžiui:

⁶⁶ Teiravausi vienos iš daugelį *LKŽ* tomų rašiusios ir redagavusios dr. Ritos Šepetytės, ar *LKŽ* rengimo skyriuje kada būta kokių diskusijų ar aptarimų, kaip taikyti lietuvių kalbos abėcėlę; ji sakė neprisimenanti: „dėl svarstymų ir diskusijų – kad jų būtų buvę, neatsimenu. Iš esmės (bent mano laikais) jokie žodyno klausimai nebuvo svarstomi, laikėmės instrukcijos [1963], ir tiek“ (Šepetytė 2012-10-12). Šepetytė at-

siuntė ir instrukcijos mašinraščio ištrauką, kurioje suformuluota ta pati mintis, kaip ir vėliau paskelbtoji *LKŽ* ²I tomo pratarmėje, – spausdinant tik buvo pakeisti iliustraciniai pavyzdžiai; instrukcijoje jie pateikti tokie: „**kąsti**, paskui – **kastinis**; pirma **yda**, paskui **idant, įdaras**; pirma **kūlys**, paskui **kulti**; pirma **dėdė**, paskui **dedeklė** ir t. t.“ („*Lietuvių kalbos žodyno*“ instrukcija, 1963).

e 'septinta abėcėlės raidė' LKŽ II 1040 *i* 'trylikta abėcėlės raidė' LKŽ IV 1
ę 'aštunta abėcėlės raidė' LKŽ II 1040 *į* 'keturiolikta abėcėlės raidė' LKŽ IV 1
ė 'devinta abėcėlės raidė' LKŽ II 1040 *y* 'penkiolikta abėcėlės raidė' LKŽ IV 6

Tiek raidė <ę>, tiek <į> gavo numerius, sakančius, kad jos savo grupelėse laikytinos antromis, einančiomis iš karto po paprastosios raidės, o <ė> ir <y> – trečiomis. Ir iš tikrųjų didžiama homografams artimų žodžių rodo LKŽ autorius laikiusis tokios jų tvarkos grupelių viduje. Nors „praktikos sumetimais neatsižvelgiama į balsių ilgumo bei trumpumo, platumo bei siaurumo skirtumus“, bet kontekstams susivienodinus, balsinių raidžių „numeris“ vėl yra įgijęs reikšmę; tokių žodžių vieta sąrašo nulemta vidinės tvarkos grupelėse <a, ą>, <e, e, è>, <i, į, y>, <u, u, ū>. Pavyzdžiui:

griusti 'graudintis' LKŽ III 622

griūsti 'griozdinti' LKŽ III 622

griūsti 'grūsti' LKŽ III 622

gr̄žtelėti 'trumpai, staigiai pasigręžti' LKŽ III 632

gr̄žtelėti 'grįžti atgal trumpą kelią' LKŽ III 632

gr̄yžtelėti 'nikstelėti' LKŽ III 632

įsnauja sf. 'suvynioti į pilvo plėvę kiaulės taukai' LKŽ IV 148

įsnauja sf. 't. p.' LKŽ IV 148

ųsnauja sf. 't. p.' LKŽ IV 149

kèsti 'ketinti' LKŽ V 640

kęsti 'kentėti' LKŽ V 640

kėsti 'plėsti, skėsti' LKŽ V 644

rāžas sm. 'sausas virbas' LKŽ XI 340

rąžas sm. 'ražymasis' LKŽ XI 341

režimas sm. 'valstybinė santvarka' LKŽ XI 506

rėžimas (→ rėžti) LKŽ XI 506

rėžimas (→ rėžti) LKŽ XI 506

skesti 'skasti' LKŽ XII 842

skęsti 'žūti vandenyje, prigerti' LKŽ XII 842

skėsti 'skleisti platyn, plėsti' LKŽ XII 845

sklesti 'skleisti' LKŽ XII 986

sklęsti 'planuoti' LKŽ XII 986

sklėsti 'skleisti' LKŽ XII 987

tâ prt. 'tai' LKŽ XV 628

tā conj. 'tuo' LKŽ XV 628

tevè (acc. sing. → tu) LKŽ XVI 145

tèvę (gen. sing. → tu) LKŽ XVI 145

tevė (loc. sing. → tu) LKŽ XVI 145

trėškinti 'traškinti' LKŽ XVI 789

trėškinti 'trešdinti' LKŽ XVI 790

trėškinti 'trėkšti' LKŽ XVI 790

trėšti 'pamažu pūti' LKŽ XVI 791

trėšti 'berti trašų' LKŽ XVI 793

trėšti 'tuštintis' LKŽ XVI 794

Sąrašą būtų galima tęsti, tačiau ir šių pavyzdžių pakanka įsitikinti, kad autoriai nedėliojo balsinius garsus žyminčių raidžių grupelių viduje atsitiktine tvarka, kad buvo apsisprendę suteikti joms savarankišką poziciją tais atvejais, kai kitas kontekstas sutapo. Taigi kitoms žodžių raidėms esant visai vienodomis, LKŽ pirmiausia rikiuotos paprastosios <a, e, i, u>, joms subordinuotos <a, e, i, u>, o po šių atitinkamai imtos <ė, y, ū>. Konteksto identiškumas aktyvavo skirtumus grupelių viduje.

Tačiau LKŽ esama ir prieštaraujančių tokių tvarkai atvejų, pavyzdžiui, <ė> parašyta prieš <ę>, o <y> – prieš <i>:

grėžtūvas sm. 'griežtuvas' LKŽ III 573

grėžtūvas sm. 'lenkta rankena sukamas gražtas' LKŽ III 573

grįžas, -ė smob. 'grįžlaus būdo žmogus' LKŽ III 630

grỹžas sm. 'grįžalas, grįžulas' LKŽ III 630

grįžas sm. 'grįžalas, grįžulas' LKŽ III 630

grįžėlė sf. 'rankų saugėla' LKŽ III 630

gryžėlė sf. 'griežlė' LKŽ III 630

grįžėlė sf. 'žagrės rūšis' LKŽ III 630

gryžinys sm. 'griežinys' LKŽ III 631

grįžinys sm. 'grįžulas' LKŽ III 631

tėvjbė sf. 'tėvystė' LKŽ XVI 147

tėvjbė sf. 'laibumas' LKŽ XVI 147

(nors ir:

tėvas, -a, 'laibas' LKŽ XVI 139

tėvas sm. 'vyras savo vaikui' LKŽ XVI 140)

Tokių pavyzdžių, kur nosinė raidė gauna trečią vietą grupelėje, LKŽ pasitaiko rečiau nei „tvarkingų“. Akivaizdu, kad daugiausia nenuoseklumų esama LKŽ III tome, kuris išleistas anksčiau už kitus – 1956 metais. Galima būtų spėti, jog autoriai ir redaktoriai iš pradžių dar buvo nenutarę, kaip interpretuoti tokius retokus atvejus, dar nenusprendę laikytis raidžių tvarkos grupelių viduje. Todėl ir su artimais homografams žodžiais pasielgdavo laisvai – tarsi su tikrais homografais.

5.1.3. BALSINIUS GARSUS ŽYMINČIŲ GRUPELIŲ PARALELĖS HOMONIMAMS ARTIMUOSE ŽODŽIUOSE. Dar retesni tie atvejai, kur sutampant

kontekstams žodžiuose atsiranda ne vienos, o dviejų (skirtingų) grupelių varijavimo. Pavyzdžiui:

kēstis sm. 'kartis, smaigas' LKŽ V 645

kēstys sf. pl. 'neštuvai' LKŽ V 645

kēstis sm. 'amplitudė' LKŽ V 645

Trijų homografams artimų žodžių antros raidės pozicijoje varijuoja <e> ir <è>, o penktos raidės – <i> ir <y>. Atrodo tinkama svarstyti taip: kadangi lietuvių kalbos abėcėlės raidės skaičiuojamos iš kairės į dešinę, tai pirmiausia reikia atsižvelgti į antrosios, o ne į penktosios raidės poziciją, kaip šiuo atveju ir padaryta: po žodžių su <e> *kēstis* ir *kēstys* pateiktas žodis su <è> *kēstis*. Ir kadangi atsižvelgta į antros raidės pozicijos tvarką <e, è>, jau nebesvarbu žiūrėti į penktąją (<i, y> eiliškumas ir ignoruotas, todėl <y> atsidūrė viduriniame, o ne paskutiniame žodyje). Iš karto abiejų – tiek <e, è>, tiek <i, y> – grupelių raidžių savarankiškumas suaktyvėti negali, nes, žodžius surikiavus pagal pirmesnę poziciją, antrosios svarba dingsta – dėl eilės sudėjimo jau būna nuspręsta. (Visai kaip tvarkant bet kuriuos kitus žodžius: svarbios yra tik pozicijos iki pirmos skirtingos raidės, visų tolesnių raidžių abėcėlės vieta ignoruojama.) Tolesnės grupelės raidžių išsidėstymas tampa nerelevantiškas, nes tvarka būna nulemta pirmesnės.

Vadinasi, galima kalbėti jau apie trečios pakopos eiliškumo išjungimo ir įjungimo mechanizmą: 1 pakopoje, jei žodžiai yra skirtingi ir tolimi homografams, <a, ą>, <e, ę, è>, <i, į, y>, <u, ū, ū> grupelių vidaus pozicijos skirtumai *išjungiami* (pagrindinė dabartinės lietuvių kalbos balsinių raidžių rikiavimo taisyklė); 2 pakopoje, jei žodžiai yra artimi homografams, skirtumai tose grupelėse vėl *įjungiami*; 3 pakopoje, jei žodžiai yra artimi homografams ir grupelių raidės varijuoja daugiau nei vienos raidės pozicijoje, pirmesnės grupelės vidaus pozicijos skirtumai *įjungiami*, o tolesnės – *ignoruojami* (trečiosios pakopos taisyklė labai panaši į antrosios, taikytina visai kaip ir antrosios, tačiau sudėtingesnis kontekstas jos taikymą daro keblesnį; žr. 1 lentelę).

1 pakopa (didžiama žodžių)	a	ą	e	ę	è	i	į	y	u	ų	ū
2 pakopa (žodžiai, artimi homografams)	a	ą	e	ę	è	i	į	y	u	ų	ū
3 pakopa (žodžiai, artimi homografams su 2 raidžių grupelių variantais)	a	ą	e	ę	è	i	į	y	u	ų	ū

1 lentelė. Balsinius garsus žyminčių raidžių rikiavimo pakopos (pagal savarankiškos abėcėlinės vietos suaktyvinimą ar ignoravimą balsių grupelių viduje)

Tačiau LKŽ toji trečiosios pakopos taisyklė turbūt būdavo dažniau sulaužoma negu išlaikoma, plg.:

grėžinis sm. 'griežinys' LKŽ III 570

grėžinys sm. 'kas išgręžta' LKŽ III 570

ižena sf. ppr. pl. 'lupenos' LKŽ IV 285

yžena sf. 't. p.' LKŽ IV 285

ižena sf. 'sraigė' LKŽ IV 285

reĭinis, -ė adj. 'retasis' LKŽ XI 490

rėĭinis, -ė adj. 'akytas, panašus į rėtį' LKŽ XI 490

retinys sm. 'vualis, šydas' LKŽ XI 490

rėtis, -ė adj. 'retas' LKŽ XI 491

rėtis sm. 'sietas' LKŽ XI 491

retys sm. 'rėtis' LKŽ XI 492

rėtys, -ė smob. 'kas retakalbis' LKŽ XI 493

Visais keturiais atvejais žodžiai surikiuoti ne pagal pirmesnės, kaip tikėtumėmės, bet pagal tolesnės grupelės vidinę raidžių tvarką: *grėžinis* ir *grėžinys* pagal 7-ą <i, y> poziciją (ne pagal 3-ią <ę, è>); *yžena* ir *ižena* pagal <e, è> 3-ią (ne pagal 1-ą <i, y>); *rėĭinis*, -ė ir *retinys* pagal <i, y> 6-ą (ne pagal 2-ą <e, è>); *rėtis* ir *retys* pagal <i, y> 4-ą (ne pagal 2-ą <e, è>). LKŽ rankraščio tekstas buvo rengiamas labai atidžiai, skaitytas ir taisytas bent keleto redaktorių ir korektorių, bet trečiosios pakopos taisyklės, galima sakyti, iš esmės nesilaikyta. Čia reikia turėti galvoje, kad reikalas ją taikyti rasdavosi ypač retai net ir labai plačioje 20-ies tomų LKŽ medžiagoje. Tikriausiai dėl retumo taisyklė ir nebuvo aiškiai įsisąmoninta, nesusiformavo įgūdžių ją automatiškai pastebėti.

Beje, trimis atvejais iš keturių pagal vidinę antrosios grupelės tvarką surikiuotos būtent raidės <i, y>; todėl atrodo, kad, dėliodami tokius trečios pakopos raidžių skirtumus turinčius žodžius, autoriai intuityviai suvokdavo esant didesnę skirtumą tarp <i> ir <y> raidžių, negu tarp <e> ir <è>, – juk <y> iš karto krinta į akis kaip visai kito piešinio, atskiras rašto ženklas, o diakritinė <è> nuo <e> skiriasi neženkliai. Vizualus raidės <y> disonavimas galėjo tapti tos ne vietoje suaktyvėjusios intuicijos priežastis.

5.1.4. HOMOGRAFŲ IR JIEMS ARTIMŲ ŽODŽIŲ APIBENDRINIMAS. Vadinasi, nors homografams artimų žodžių atveju LKŽ autoriai ir redaktoriai gana nuosekliai laikėsi balsinių raidžių tvarkos grupelių viduje (2-oji pakopa), tačiau dviejų raidžių grupelių varijavimo atvejais (3-ioji pakopa) aiškios taisyklės nepritaikė. Todėl ar begalima iš viso sakyti, kad trečiosios pakopos balsių raidžių grupelės taisyklė veikia, jei ji nepritaikyta net pačiame išsamiausiame lietuvių kalbos žodyne? (Mažesniuose žodynuose nė atvejų tokiai taisyklei taikyti gali nepasitaikyti.)

Antrosios ir trečiosios pakopų žodžius (homografams artimus) žodynuose skaitytojai vis tiek nesunkiai randa surašytus vieną greta kito – vieno ar kito pirmumas

jiems nelabai aktualus. Trečiosios pakopos taisyklės taikymo galimybė ypač reta; tokia reta, kad net ir labiausiai patyrę leksikografai jos nesilaikė. Ji net gali rodytis esanti labiau teorinė ar nereikalinga. Vis dėlto, norint galėti vienoda abėcėlės tvarka surikiuoti visai visus lietuvių kalbos žodžius, *volens nolens* tenka vadovautis visų trijų pakopų taisyklėmis; žinoma, tai pirmiausia autorių, o ne skaitytojų problema. Žodynams vis dažniau tampant elektroniniams, vartotojų abėcėlės įgūdžiai gali silpti, tačiau sudarytojams vis tiek gali reikėti išmanyti jos tvarką, nors galutinę pačių žodžių rikiavimo užduotį ir patikėtų kompiuteriams.

Taigi pagrindinėje, pirmojoje, pakopoje balsius žyminčios raidės dėstomos ne pagal vizualius grafinius raidinius parametrus, bet pagal jomis žymimų garsų akustines, fonetines ypatybes („dedant antraštinius žodžius paraidžiui, [...] neatsižvelgiama į balsių ilgumo bei trumpumo [...], platumo bei siaurumo [...] skirtumus“⁶⁷). Iš tiesų galima patikslinti, kad lemuojant žodžius balsiai dedami ne paraidžiui, o *pagarsiui*, nes būtent dėl garsinės raiškos (pagal labai apibendrintai suprastus garsus [a, e, i, u]) raidės grupelėse praranda savarankiškumą. Dėl to lietuvių kalbos abėcėlė rikiuojama pramaišui pagal du skirtingus principus: priebalsės bei paprastosios balsinės raidės dedamos paraidžiui (pagal raidinį vizualų principą), o balsius žyminčios diakritinės raidės bei <y> – pagarsiui (pagal fonetines akustines savybes). Dabartinė lietuvių kalbos abėcėlės tvarka yra iš dalies raidžių, iš dalies garsų mišinys.

Tais atvejais, kai randasi reikalas žodžius dėti pagal antrosios pakopos taisyklę, grupelių <a, a>, <e, e>, <i, i>, <y>, <u, u, ū> raidės susigražina savarankiškumą, bet jau ne pagal akustinį, o pagal vizualųjį kriterijų – tiesiog pagal individualų raidės numerį, fiksuotą vietą abėcėlėje. Kitaip sakant, iš garsinio vėl peršokama į raidinį balsių traktavimą, vėl rikiuojamos raidės <a, a, e, e, i, i, y, u, u, ū>, o ne garsai [a, a, e, e, i, i, y, u, u, ū] (pavyzdžiui, <u> ir <ū> žymi identišką garsą [u], bet vis tiek būna įgavusios skirtingą vietą abėcėlėje).

Trečiosios pakopos taisyklės atveju varijuojančios balsinės raidės, pagal kurias nulemiama žodžio vieta, taip pat traktuojamos kaip grafiniai vienetai, o tolesnėje pozicijoje atsidūrę variantai iš viso netenka abėcėlinės pozicijos svarbos. Schemiškai pamatinius trijų pakopų taisyklių principus galima pavaizduoti taip:

- 1) raidė–garsas–raidė–garsas–raidė–garsas;
- 2) raidė–raidė–raidė–raidė–raidė–raidė;
- 3) raidė–raidė–raidė–raidė–raidė–raidė.

Iš tiesų tokia dabartinės lietuvių kalbos abėcėlės tvarka nusistojo visų pirma dėl Nesselmanno inicijuotos garsų sureikšminimo bei raidžių sumenkinimo kampanijos XIX amžiaus viduryje ir antrojoje pusėje. Nors Nesselmanno garsų revoliucija prieš raides iš esmės žlugo, tačiau lietuvių kalbos abėcėlės veide paliko neišdildomų fonetinių randų, iš kurių ryškiausias yra tarties pretekstu atsiradęs <i> ir <y> lydinys. Terminą *baltai* įdiegęs mokslininkas pakeitė ir <y> raidės vietą lietuvių kalbos abėcė-

⁶⁷ LKŽ³I VII.

lėje, nors tam pokyčiui įtvirtinti dar prireikė daugybės pasekėjų pritarimo: Schleicherio, Kuršaičio, Jablonskio, Būgos, Balčikonio. Šiandien, užuot tradiciškai dėlioję tik raides, pramaišiu rikiuojame ir garsus.

Antra vertus, tokia fonetinė balsinių raidžių rikiavimo galimybė lietuvių kalbos abėcėlėje dar kartą patvirtina bendrinės lietuvių kalbos naujumą ir modernumą: skirtumas tarp rašomosios ir šnekamosios kalbų rodosi toks minimalus, kad raidžių rikiavimas tai pagal grafiką (priebalsių), tai pagal fonetiką (balsių) netrukdo to dvilypumo dažniausiai nepastebėti ir išsiugdyti įgūdžius naudotis ir tokia nenuoseklia abėcėle.

Kartais kalbininkai norėtų, kad žmonės nepainiotų garsų su raidėmis, bet ir jiems patiems atsijoti garsus nuo raidžių lietuvių kalbos abėcėlėje ne visada paprasta. Abėcėlės tvarkos principų nenuoseklumas kalbos vartotojams nepadeda geriau skirti raidžių nuo garsų nė kituose kontekstuose, nes kalbininkai, „praktikos sumetimais“, juos tyčia sumaišė.

5.2. LIETUVIŠKIEJI SLAPYVARDŽIAI. Nors, regis, ir nusistojusi, tokia mišrūniška abėcėlės tvarka ir dabar kelia problemų. Minėtasis Jonas Mačiulis *Lietuviškųjų slapyvardžių* antrame tome slapyvardį su nosine raide <Ų> („Ų.“) įrašė pirmąjį, po antraštėle „U, Ū, Ų“, nors po jo dar pateikė vienuolika vienodų slapyvardžių „U.“ – su paprastąja <U>. Mačiulis, matyt, rėmėsi logika, kad jeigu raidžių <U, Ū, Ų> abėcėlės vieta nesisiskiria, tai vien jomis besiskiriančius žodžius galima rikiuoti kaip tinkant. Akivaizdus toks jo mąstymas: kadangi visais šiais atvejais slapyvardžiai prasideda vienodą vertę turinčiomis raidėmis <U> ar <Ų>, tai juos reikėtų surikiuoti pagal ką nors kitką – pagal toliau pateiktas autorių pavardes: taip *Bliudzo* slapyvardis „Ų.“ tapo pirmu sąrašė, nes jo pavardė eina prieš tolesnį *Būgą* („U.“). Mačiulis turbūt nepagalvojo apie galimybę balsinių raidžių grupėse įjungti antros pakopos abėcėlės tvarkos taisyklę; ji būtų nukėlusį slapyvardį „Ų.“ po visų vienuolikos „U.“. Kai kontekstas identiškas, <Ų> raidė turi eiti po <U>, kad ir kaip retai praktiškai tokie atvejai pasitaikytų.

6. IŠVADOS.

1. Pirmojoje XIX amžiaus pusėje balsius žyminčios diakritinės raidės žodžių sąrašuose (žodynų registruose) retai tevertotos žodžio pradžios pozicijoje, net ir pasitaikiusios atrodo gana atsitiktinės. DL autoriai visai nevertė diakritinės <Ė> – ji būdiną tik ML gyvenusiam Kristijonui Milkui (1800). Dominykas Sutkevičius nosinę <Ą> rašė pramaišiu su paprastąja <A> (1835). Milkus ir Sutkevičius diakritinę <Į> įmaišė prie <I>. Vienintelis Jurgis Ambraziejus Pabrėža – lenkų abėcėlės pavyzdžiu – iškėlė savarankiškus skyrelius <Ą> ir <Ė> (1834).

Dėl tradicinio didžiųjų raidžių <I> ir <J> suplakimo garsais [i] ir [j] pradedami žodžiai dažniausiai sudėti bendru sąrašu ir jiems abiem paprastai rinktasi tik raidė <I>: Milkus, Pabrėžos, Sutkevičiaus, *RtŽ* autoriaus. Vienas Simonas Stanevičius (1823) moderniškai suformavo atskirus skyrelius <I> ir <J>.

Visi vartojo graikišką <Y> abėcėlės pabaigoje: Milkus, Stanevičius, Pabrėža, Sutkevičius, *RtŽ* autorius.

Akivaizdi tendencija remtis tradicine lotynų kalbos abėcėlės raidžių tvarka: nediakritinės balsės, <I> ir <J> sutapdinimas, atskira raidės <Y> vieta beveik abėcėlės pabaigoje. Naujai atrodytų tik vienas kitas diakritikas (nebuvęs lotynų kalbos abėcėlėje): Milkus <é, ĩ>, Sutkevičiaus <Ą, Ĩ>, Pabrėžos <Ą, Ę>. Šie diakritikai buvo suvokiami kaip tam tikri priedai prie raidės ir nesuformavo savarankiškos raidės sampratos.

2. Ferdinandas Nesselmannas reformavo lietuvių kalbos abėcėlę (1851) – pagal naujai susigalvotą tvarką nutarė surikiuoti ne raides, o garsus. (Pavyzdžiui, minkštumo ženklui <i>, nežymniam jokio garso, pozicijos abėcėlėje visai nesuteikė.) Nesselmannas pirmasis į vieną vietą surašė raides <I, Y> ir suvienodino abėcėlinę jų reikšmę. Toks graikiškos raidės <Y> abėcėlės vietos parinkimas galioja ir dabartinėje lietuvių kalbos abėcėlėje. Nors Nesselmannas, kaip ir Milkus, į bendrą sąrašą buvo sudėjęs žodžius, prasidedančius <E> ir <Ė>, tačiau, kitaip nei Milkus, tai suprato kaip panašių garsų, o ne raidžių, pozicijos suvienodinimą.

3. Augustas Schleicheris keliuose darbuose (1856, 1857, 1865) praktiškai pademonstravo, kad pritaria Nesselmanno raidžių <I, Y> (kartu su <Ī>) pozicijos sutapatinimui. Po Schleicherio atsirado ir daugiau įtakingų Nesselmanno įvesto naujoviško raidės <y> abėcėlinio režimo pasekėjų: Frydrichas Kuršaitis (1883), Vincas Kudirka (1890), Mykolas Miežinis (1894), Jonas Juška (1897), Antanas Lalis (1915), Jonas Jablonskis (1922), Kazimieras Būga (1924), Juozas Balčikonis (1941). Visi jie, pirma, atkėlę graikišką <Y> prie paprastosios <Ī>, ir antra, suvienodinę jų eilės vietą, manė reikiant neskirti atskiros pozicijos ir balsių grupelėse <A, Ȧ>, <E, E, Ė>, <U, U, Ū>.

4. Tik ne visi autoriai buvo linkę perimti balsių raidžių grupelių abėcėlinės vietos suvienodinimo paradigmą. Jurgis Šlapelis (1921 ir 1938) skyrė savarankiškus nosinių raidžių „Ȧ“, „İ“, diakritinės „Ė“, taip pat graikiškos „Y“ skyrelius. Jis tik atkėlė <Y> iš abėcėlės galo arčiau pradžios ir įterpė tarp <Ī> bei <Ĳ> (tik iš dalies rėmėsi Nesselmanno pradėta tradicija). Analogiškai su <A, Ė, I, Y> raidėmis elgėsi Arndtas Bušas ir Theodoras Chomskas (1927), tik skirsnelį <Y> pateikė dar toliau – po <Ĳ>. Jurgis Talmantas ir Antanas Salys (1933) taip pat nelinko sutapatinti abėcėlinės raidžių <Ī> ir <Y> vietos, nors <Y> buvo atkėlę prie <Ī>. Savarankišką skyrelį <Y> (netipiškai toli net po raidės <J>) skyrė ir *Tarptautinių žodžių žodynas* (1936). <Y> gavo atskirą skirsnelį ir *Lietuviškame botanikos žodyne* (1938), nors net iš žodžių dėjimo tvarkos matyti, kad raidės <y> pozicija neskirta nuo <i>.

Tikėtina, kad Šlapelis, Bušas su Chomsku, *Tarptautinių žodžių* ir *Botanikos* žodynų rengėjai neliko nepastebėję ryškios lietuvių leksikografijos tendencijos abėcėlės balsines raides tvarkyti pagal fonetines jomis žymimų garsų ypatybes; jai prieštaraudami, tikriausiai siekė išlaikyti grafinę abėcėlės tvarkos nuoseklumą, t. y. remtis vien grafine, vien raidžių abėcėle ir neįpainioti į ją garsų.

5. Jau per Antrąją pasaulinį karą ir sovietmečiu iš esmės nusistojo Nesselmanno inicijuota garsiniu principu grįsta balsinių raidžių dėstymo tvarka, bet jų registravimas *antraštėlėse* tebeįvairavo. Viena tendencija, labiau pamėgta kalbininkų, buvo į antraštėles įtraukti *visas* raides, net jei ir nebūtų jomis prasidedančių žodžių, t. y. kodifikuoti pačią abėcėlės eilę: *Lietuvių kalbos rašybos žodyne* (1948) (tik nosinių raidžių

pozicija nenuosekli), *DLKŽ* (1954 ir 1972). Kita tendencija – antraštėlėse registruoti tik tas raidės, kuriomis žodžiai iš tiesų pradedami: *Botanikos terminų žodyne* (1965), *Tarp-tautinių žodžių žodyne* (1969). O *Lietuviškųjų slapyvardžių* (2004) sudarytojas ir parengėjas Jonas Mačiulis pasinaudojo abiem tendencijomis: pirmojo tomo antraštėlės minimalistinės, antrojo – maksimalistinės. Vis dėlto pats surašymas antraštėlėje, raidžių deklaravimas beveik nieko nereiškė, nes raidžių svarumas abėcėlėje dėl to nekito.

6. Balsinius garsus žyminčių raidžių grupelių <A, Ȧ>, <E, E, È>, <I, I, Y>, <U, U, Ū> vidaus tvarkos samprata geriausiai matyt iš tokio išsamumo žodyno, koks yra 20-ies tomų *LKŽ*. Homografams artimuose žodžiuose, besiskiriančiuose vien grupelių viduje esančiomis raidėmis, savarankišką poziciją paprastai gaudavo visos balsinės raidės: *trėšti, trėšti, trėšti*. Kitoms raidėms tarp gretinamų žodžių esant visai vienodoms, *LKŽ* pirmiausia rikiuotos paprastosios <a, e, i, u>, joms subordinuotos <ȧ, ė, i̇, u̇>, o po šių atitinkamai ėjo <è, y, ū>. Raidžių konteksto identiškumas aktyvavo raidžių skirtumus grupelių viduje.

Tačiau dar komplikotesniais atvejais, kur sutampant kontekstams tame pačiame žodyje varijavo ne vienos, o dviejų (skirtingų) grupelių balsinės raidės, *LKŽ* paprastai nesirėmė principu laikytis raidžių pirmesnėje pozicijoje vietos ir žodžius surikiavo pagal tolesnės balsės poziciją (*rėtis, rėtis, retys, retys* – ne pagal antrąją poziciją <e, è>, o pagal ketvirtąją <i, y>). Painiavos turbūt atsirado dėl nesusiformavusių įgūdžių, nes tokio pobūdžio pavyzdžių ypač reta net pačiame *LKŽ*.

Galima kalbėti apie trijų pakopų abėcėlės rikiavimo taisykles skirtinguose kontekstuose, apie raidžių eiliškumo išjungimą ir įjungimą: 1 pakopoje, jei žodžiai *skirtingi* ir tolimi homografams, <a, ȧ>, <e, ė, è>, <i, i, y>, <u, u, ū> grupelių vidaus pozicijos skirtumai *išjungiami* (pagrindinė dabartinės lietuvių kalbos balsinių raidžių rikiavimo taisyklė); 2 pakopoje, jei žodžiai yra *artimi homografams*, skirtumai tose grupelėse vėl *įjungiami*; 3 pakopoje, jei žodžiai yra *artimi homografams* ir tų grupelių raidės varijuoja daugiau nei vienos raidės pozicijoje, pirmesnės grupelės vidaus pozicijos skirtumai *įjungiami*, o tolesnės – *ignoruojami*.

Kaip buvo pasiūlyta Nesselmanno, pagrindinėje pirmojoje pakopoje balsius žyminčios raidės dėliojamos ne pagal vizualius grafinius parametrus, bet pagal jomis žymimų garsų akustines, fonetines ypatybes (abėcėlinė reikšmė suvienodinama dėl *garsų* panašumo). Raidė <i> dabar dėstoma net pagal du skirtingus požymius – kaip garsas (žymintis [i] ir todėl gavęs suniveliuotą poziciją su raidėmis <j, y>, žyminčiomis panašų garsą [iː]) ir vien kaip rašto ženklas (žymintis garso neturintį „tylųjį“ minkštumo ženklą). Šiuolaikinė abėcėlės tvarka mišri: priebalsės ir paprastosios balsinės raidės rikiuojamos paraidžiui (pagal raidinį vizualų principą), o balsius žyminčios diakritinės raidės bei graikiška <y> – pagarsiui (pagal fonetines akustines savybes). Todėl dabartinė lietuvių kalbos abėcėlė yra iš dalies raidžių, iš dalies garsų mišinys.

Kai esant vienodam kontekstui pritrūksta kriterijų žodžiams rikiuoti, tada, antrojoje ir trečiojoje pakopoje, imama ignoruoti patį garsų [a, aː], [e, e, eː], [i, iː], [u, uː] panašumą ir pradedama atsižvelgti į skirtingą juos žyminčių raidžių (grafinių ženklų) poziciją. Raidžių aplinkai žodžiuose sutampant, lietuvių kalbos abėcėlė grįžta į kitą, senovišką tradicinį, modulį – tampa vien tik raidžių rinkiniu.

Literatūra ir šaltiniai:

- BALČIKONIS, J[UOZAS], 1941: „Prakalba“, *Lietuvių kalbos žodynas 1(A–B)*, redagavo J[uozas] Balčikonis, Vilnius: „Spindulio“ spaustuvė Kaune, III–VIII.
- Botanikos terminų žodynas*, sudarė Botanikos žodyno komisija, redagavo prof. dr. J[onas] Dagys (vyr. redaktorius), A[lgirdas] Lekavičius, V. Mališauskienė, Vilnius: Mintis, 1965.
- [BŪGA, KAZIMIERAS,] 1924: *Lietuvių kalbos žodynas*, I sąsiuvinis, sudarė K[azimieras] Būga, Kaunas: Švietimo ministerija.
- [BUŠAS, ARNDTAS; THEODORAS CHOMSKAS,] 1927: *Lietuviškai vokiškas žodynas 1. Praktikos ir mokyklos reikalams*, sudarė A[rndtas] Bušas ir T[heodoras] Chomskas, Berlin und Leipzig: Georg Neuner.
- DLKŽ¹ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas), redakcinė kolegija: prof. J[uozas] Balčikonis, prof. K[ostas] Korsakas, prof. B[orisas] A. Larinas, J[onas] Kabelka, J[onas] Kruopas (atsak. redaktorius), A[ntanas] Lyberis, K[azys] Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
- DLKŽ² – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas); redakcinė kolegija: Jonas Kruopas (atsak. redaktorius), A[ntanas] Lyberis, D[omas] Lukšys, J[onas] Paulauskas, J[uozas] Senkus, K[azys] Ulvydas, Vilnius: Mintis, 1972.
- FULST, K[ARL]; A[LFFONS] SCHOLZ, J[URGIS] TALMANTAS, 1943: *Lietuviškai vokiškas žodynas 1. (A–N)*, Valstybinė leidykla Kaune.
- GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2009: „Lietuvių kalbos ortografijos reformos (Mažoji ir Didžioji Lietuva)“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos. BALt 7*, sudarė Sergejus Temčinas, Galina Miškinienė, Marina Čistiakova, Nadiežda Morozova, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 17–27.
- GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2010: „Lietuvių kalbos ortografijos reformos Danieliaus Kleino gramatikoje. Abėcėlė“, *Danielius Kleinas ir jo epocha. BALt 9*, parengė Artūras Judžentis, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 190–203.
- GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2012: „Raidžių karai. Lietuvių rašyboje (ne)vartojamos raidės“, *Naujasis židinys-Aidai 1*, 35–40.
- „Iš filosofijos terminų“, *GK¹ 1*, 1938, 7–8.
- [JABLONSKIS, JONAS,] 1901: *Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis*, parašė Petras Kriaušaitis, Tilžeje: spaudinta pas Otto v. Mauderode.
- [JABLONSKIS, JONAS,] 1922: *Rygiškių Jonas, Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija*, vidurinėms mokslo įstaigoms, antrasis leidimas, Kaunas, Vilnius: Švyturys.
- JAKAITIENĖ, EVALDA, 2005: *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- [JUŠKA, ANTANAS,] 1897: *Литовскій словарь А. Юшкевича съ толкованіемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ*, Выпускъ первый, Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, Санктпетербургъ.

- [JUŠKA, ANTANAS,] 1904: *Литовскій словарь А. Юшкевича съ толкованіемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ*, Томъ I [Выпускъ второй,] Издание Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, Санктпетербургъ.
- [JUŠKA, ANTANAS,] 1922: *Литовскій словарь А. Юшкевича съ толкованіемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ*, Выпускъ третій (Тома II-го, вып. 1), Издание Отдѣленія русскаго языка и словесности Россійской академіи наукъ, Петроградъ.
- [KUDIRKA, VINCAS, 1890:] *Statrašos ramščiai*; VUB RS: f. 1 – E 333.
- LALIS, ANTANAS, 1915: *Lietuviškos ir angliškos kalbų žodynas. Dviejose dalyse. Pirma dalis: lietuviškai–angliška*, sutaisė Antanas Lalis, Trečias, iš naujo taisytas ir gausiai papildytas, spaudimas, Chicago, ILL: Turtu ir spauda „Lietuvos“, 3252 So. Halsted Street.
- Lietuviškas botanikos žodynas 1*, sudarė Botanikos žodyno komisija, vadovaujama doc. L[iudo] Vailionio, redagavo J[onas] Dagys, Kaunas: „Varpo“ spaustuvė, 1938.
- Lietuviškieji slapyvardžiai. Lietuviškos spaudos iki 1990 m. slapyvardžių sąvadas 1. Autoriai*, sudarė ir parengė Jonas Mačiulis, Vilnius: Lietuvos Respublikos kultūros ministerija, Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, 2004.
- Lietuviškieji slapyvardžiai. Lietuviškos spaudos iki 1990 m. slapyvardžių sąvadas 2. Slapyvardžių žodynas*, sudarė ir parengė Jonas Mačiulis, Vilnius: Lietuvos Respublikos kultūros ministerija, Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, 2004.
- Lietuvių kalbos rašybos vadovėlis su kirčiuotu žodynu. Mokyklai ir visuomenei*, sudarė A[lfonsas] Kalnius, Z[igmas] Kuzmickis, J[urgis] Talmantas, Kaunas: Sakalas, 1938.
- Lietuvių kalbos rašybos žodynas*, redagavo K[azimieras] Gasparavičius, N[apalys] Grigas, J[uozas] Lazauskas, K[azys] Ulvydas ir A[leksandras] Žirgulys, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1948.
- „*Lietuvių kalbos žodyno*“ instrukcija (tarnybiniam naudojimui), Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1963 (LTSR MA Centrinės bibliotekos rotoprintas, tiražas 60 egz.); Lietuvių kalbos instituto biblioteka: Antano Lyberio fondas.
- [MIEŽINIS, MYKOLAS,] 1894: *Lietuviszkai-latviszkai-lenkiszka-rusiszkas žodynas*, Kun. M. Miežinio, Tilžėje, Spausdinta kasztais M. Noveskio.
- NESSELMANN, G[EORG] H[EINRICH] F[ERDINAND], 1851: *Wörterbuch der Littauischen Sprache*, Königsberg: Buchhandlung Gebrüder Bornträger.
- NEFFELMANN, G[EORG] H[EINRICH] F[ERDINAND], 1869: *Christian Donalitus. Littauifche Dichtungen*, nach den Königsberger Handfchriften [...] herausgegeben von G[eorg] H[einrich] F[erdinand] Neffelman, Königsberg: Verlag von Hübner & Matz.
- [PABRĖŽA, JURGIS AMBRAZIEJUS,] 1834: *Sryje Balsenyyny, Biiluu Žemayt–Lotinyyniu*, rankraštis saugomas Lietuvos botanikų draugijos bibliotekoje Vilniuje (Verkių rūmuose); LMAVB: Mf – 113 (mikrofilmas).
- „Rodyklės“, GK¹ 10, 1937, 174–178.
- „Rodyklės“, GK¹ 10, 1938, 155–159.
- RtŽ – *Rytiečių lietuvių–lenkų kalbų rankraštinis žodynas*, XIX amžiaus vidury; LLTIBR: f. 1 – 1.
- SABALIAUSKAS, ALGIRDAS, 2008: „Augustas Schleicheris“, *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas 1*, sudarė Ilja Lemeškin, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 25–42.
- SALYS, A[NTANAS], 1933: „Iš Maž[osios] Lietuvos vietų vardų“, GK¹ 8, 122–124.

- SALYS, A[NTANAS], 1934: „Geležinkelio stočių vardai“, *GK*¹ 1–2, 8–15.
- SCHLEICHER, AUGUST, 1857: *Litauisches Lesebuch und Glossar*, Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.
- SCHLEICHER, AUG[UST], 1865: *Christian Donaleitis. Litauische Dichtungen*, Erste vollständige Ausgabe mit Glossar von Aug[ust] Schleicher, St. Petersburg.
- STANEVIČIUS, SIMONAS, 1823: *Historyia szwenta ysz łotynyszka ližuwia pardieta ant žemaytyszka par Symona Stanewicze žemayty*.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 1996: „Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos žemaičių kalba“, *Asmuo: tarp tautos ir valstybės. LAIS* 8, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 10–113.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2003: „XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I>, <J>“, *ALT* 5, 227–262.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2004a: „Grafemos <I> netektis Lietuvos spaudiniuose“, *ALT* 6, 239–264.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2004b: „Grafemos <I> netektis Lietuvos rankraščiuose“, *ALT* 6, 265–286.
- [SUTKEVIČIUS, DOMINYKAS, 1835:] *Słownik Litewsko=Zmudzko Polski* ułożony przez Xiędza Dominika Sutkiewicza Sw. Teol. Prezentata Litewskiey Prowincyi, Zakonu Dominikańskiego... Datum Rossienis 1835 Feb. 28; LNMMS RS: PR 1127.
- [SUTKEVIČIUS, DOMINYKAS, 1848:] *Zodnikas Letuwiszkay–Lotiniszkay–Lenkiszkas*, Par Kuni-ga Dominika Sutkiewicze Dominikona tikra Letuwnika su didelė wargu ištaysitas, Raszita metuose 1848; LLTIB: Inv. nr. 3875.
- ŠEPETYTĖ, RITA, 2012-10-12: Elektroninis laiškas Giedriui Subačiui iš Vilniaus į Čikagą.
- [ŠLAPELIS, JURGIS,] 1921: *Lietuvių ir rusų kalbų žodynas* [A–J], sudarė D-ras [Jurgis] Šlapelis, M[arijos] Šlapelienės knygyno leidinys, spausdintas Vilniuje, „Žaibo“ spaustuvėje.
- [ŠLAPELIS, JURGIS,] 1938: *D-ro Jurgio Šlapelio kirčiuotas lenkiškas lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: „Ruch“ spaustuvė.
- [ŠLAPELIS, JURGIS,] 1940: *D-ro Jurgio Šlapelio kirčiuotas lenkiškas lietuvių kalbos žodynas*, Antroji laida, Vilnius: Spaustuvė „Raida“.
- TALMANTAS, J[JURGIS], 1933a: „Medžiaga rašomosios kalbos žodynui“, *GK*¹ 4, 57–58.
- TALMANTAS, J[JURGIS], 1933b: „Medžiaga rašomosios kalbos žodynui“, *GK*¹ 8, 120–121.
- Tarptautinių žodžių žodynas*, lietuviškąjį vertimą redagavo Ch[ackelis] Lemchenas, Vilnius: Mintis, 1969.
- Tarptautinių žodžių žodynas*, sudarė K[azys] Boruta, Pr[anas] Čepėnas, A[lbina] Sirutyte-Čepėnienė, redagavo J[uozas] Žiugžda, peržiūrėjo prof. Vacl[ovas] Biržiška, prof. Pr[anas] Dovydaitis, Klaipėda: „Ryto“ B-vės sp., 1936.
- ТОКЌУНАТОВЪ, Ф[илипъ], 1897: „Предисловіе Ф. О. Фортунатова“, [Antanas Juška,] *Литовскій словарь А. Юшкевича съ толкованіемъ словъ на рускомъ и польскомъ языкахъ*, Выпускъ первый, Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, Санктпетербургъ, I–XXVII.

Summary

1. In the first half of the 19th century the diacritical letters marking vowel sounds were rarely employed in word initial position in the head word in a Lithuanian dictionary, and if occurring, their appearance was quite unsystematic. The authors in Lithuania Major did not use the diacritical <Ė> at all, although it was present in the dictionary of Kristijonas Milkus (1800) from Lithuania Minor. Dominykas Sutkevičius wrote the diacritical <Ą> interchangeably with the plain <A> (1835). Diacritical <Į> (in the shape of <Ī>) was included in the <I> section both by Milkus and Sutkevičius. Ambraziejus Pabrėža alone separated <Ą> and <Ė> under individual headings (in accordance with the alphabetical order of Polish; 1834).

Because of the traditional lack of a distinction between the capital letters <I> and <J>, the words containing sounds [i] and [j] in word initial position most often were merged into a single list, and the sign <I> was used to represent both of them (Milkus, Pabrėža, Sutkevičius, and the anonymous author of an Eastern Highland Dictionary). Stanevičius alone (1823) separated sounds [i] and [j] and formed two separate lists for the two distinct letters <I> and <J>.

According to the practice of many alphabets based on the Latin alphabet, everyone was inserting the Greek <Y> at the end of the alphabet (in the penultimate or in the adjacent to penultimate position): Milkus, Stanevičius, Pabrėža, Sutkevičius, and the author of the Eastern Highland Dictionary.

Generally, the tendency to maintain the traditional order of the Latin alphabet was obvious: the rarity of diacritical letters in a register, the merger of <I> and <J>, and the separate status of <Y> at the end of the alphabet. At the same time, the occasional appearance of diacritical marks reveal a certain novelty absent from Latin: <ė, ĩ> by Milkus, <ą, ĩ> by Sutkevičius, and <ą, ė> by Pabrėža.

2. Ferdinand Nesselmann attempted a reform of the alphabet (1851); according to his newly invented order instead of the letters he had *arranged the sounds* of Lithuanian (for instance, Nesselmann wasn't allocating any alphabetical position to the "mute" mark of palatalization <i>; it was written but "invisible" for the compiler of a dictionary list). Nesselmann was the first to advance the Greek <Y> in the alphabetical order and to place it side by side with the letter <I>; he also erased the distinction of alphabetical position between <I> and <Y>. Nesselmann's argument was that <I> and <Y> in Lithuanian sounded very much alike. And his relocation of <Y> persists into the modern Lithuanian alphabet.

3. In a few of publications (1856, 1857, 1865) August Schleicher demonstrated his support for the merger of Nesselmann's <I, Y> (along with <Ī>) and afterwards many followers appeared: Frydrichas Kuršaitis (1883), Vincas Kudirka (1890), Mykolas Miežinis (1894), Jo-

nas Juška (1897), Antanas Lalis (1915), Jonas Jablonskis (1922), Kazimieras Būga (1924), Juozas Balčikonis (1941). Beside the merger of <I, Į, Y>, all of these authors also fused the alphabetical position of diacritical letters for vowels with the plain ones in the groups of <A, Ȧ>, <E, Ė, È>, <U, U̇, Ū>.

4. But not everyone at once accepted such eradication of alphabetical significance for the diacritical letters for vowels and <Y>. In his dictionaries Jurgis Šlapelis (1921, 1938) singled out individual segments under the titles “A,” “È,” “Y,” and “Į.” Arndtas Bušas and Theodoras Chomskas (1927) treated those letters analogously, only they put the segment for the Greek <Y> after the diacritical <Į>. *The Dictionary of the International Words* (1936) moved the isolated section of the letter <Y> atypically even further behind <J>. Also a distinct segment for the words with the initial <Y> was present in *The Lithuanian Botanical Dictionary* (1938), only elsewhere inside the register the words were alphabetized according to the merged <Y> value with <Į>. All the authors of these works must have been intending to have an alphabet of letters instead of a blend of acoustic and graphic values.

5. During World War II and the Soviet period the order and alphabetical significance of the letters for vowels initiated by Nesselmann were in essence accepted, but their representation on the titles of dictionary segments varied. One tendency was preferred by linguists: to include every single letter in the titles regardless of its presence or absence in the word initial position (aim: codification of the sequence of all the letters) (cf. *Orthographical Dictionary of Lithuanian* 1948; *Contemporary Dictionary of Lithuanian* 1954, 1972). Another tendency was to register exclusively the letters really present in the word initial position (*The Dictionary of the Botanical Terms* 1965; *The Dictionary of the International Words* 1969). In the edition of *Lithuanian Pseudonyms* (2004) the compiler Jonas Mačiulis followed both tendencies: the titles in the first volume are minimalistic, and in the second one—quite thorough.

6. Such a comprehensive dictionary as the 20 volume *Dictionary of the Lithuanian Language* (1956–2002) was the best place to discover the order within the groups of vowel letters <A, Ȧ>, <E, Ė, È>, <I, Į, Y>, <U, U̇, Ū>, even if generally their inner sequence is ignored. Their order became relevant in the words that differ only in letters within one group (the words close to homographs), cf. *trėšti, tręšti, trėšti*. It means that the compilers allocated an independent position even to the letters inside a group; as first came <a, e, i, u>, then <ȧ, ė, į, u̇> were subordinated, and then <è, y, ū> followed. Identity of the context activated the inner group differences.

Yet in even more complex cases, where the words close to homographs contained inner group variation not in a single but in two different positions, the compilers of *Dictionary of the Lithuanian Language* tended to disregard the first variable and to line up the words by the second (*rėtis, rėtis, retỹs, rétỹs* were ordered according to the fourth position containing <i, y> instead of basing the alphabetization on the second position of <e, è>). The skills needed to identify the cases were not well developed most probably due to the exceptional rarity of such intricate examples even in this ample dictionary.

Three rules can be defined with respect to the need to turn on and off the alphabetical order of vowel letters within the groups: (1) if the words are *different* (far from being homographs), then the difference inside the groups <a, ȧ>, <e, ė, è>, <i, į, y>, <u, u̇, ū> is *ignored*

(the basic rule); (2) if the words are *close to homographs*, the difference within a concrete group is *turned on*; (3) if the words are *close to homographs* and the variation occurs in more than one letter position, the difference inside the first group is *turned on* and inside the second—*ignored*.

Today, according to the initial proposal by Nesselmann, the first basic rule treats the letters that mark vowel sounds according to acoustic phonetic features of sounds and not according to any visual graphical attributes of the letters. The alphabetical order of Lithuanian is therefore hybrid: the consonants and plain vowel letters are alphabetized letter by letter, but the diacritical letters for the vowels and <Y> are alphabetized according to pronunciation.

Instead of disregarding the difference among the letters <A, Ȧ>, <E, Ė, È>, <I, İ, Y>, <U, U̇, Ū> (as in the first rule), the second and the third rule ignore the similarity of sound sequences [a, ȧ], [e, ė, è], [i, i̇], [u, u̇] and deal with the position of concrete letters (i.e., graphic signs). In the rare cases of the identical letter context within different words the Lithuanian alphabet switches to a different mode: for that moment it becomes a homogeneous collection of letters.

GIEDRIUS SUBAČIUS

Gauta 2012 m. spalio 7 d.

Department of Slavic and Baltic Languages and Literatures

University of Illinois at Chicago

UH 1600, MC/306

601 S. Morgan St.

Chicago IL 60607, U.S.A.

el. p.: subacius@uic.edu

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius, Lietuva